

Tanzimat Dönemi Uygulamalarının Ankara Kent Dokusuna Etkisi (1839-1924)*

*The Impact of Tanzimat Period Practices on the Urban Fabric of Ankara (1839-1924)***

Ayře Nur AYTEMİZ

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye
Hacettepe University, Faculty of Literature, Department of Art History, Ankara, Türkiye
ORCID ID 0000-0002-6482-1372
ays.ayt@gmail.com

DOI: 10.5505/jas.2023.14227

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabalarının çıkış noktasını oluşturan Tanzimat Fermanı (1839), 18. yüzyıldan bu yana Avrupa'yı model alan islahatı, resmî devlet politikası hâline getirerek Osmanlı devlet yapısını ve sosyal dokuyu yeni baştan şekillendiren bir dönemi başlatmıştır. Tanzimat ile değişen hukuki uygulamalar, yeni toprak düzeni, yeni millet sistemi ve yeni yönetsel düzen ile kurumsal yapıda bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bu yenilikler, beraberinde mülkiyet düzeninde, kent yönetiminde ve imar pratiğinde, dolayısıyla kentler ve mimaride karşılıklar yaratmıştır. Tanzimat Dönemi'nde, ülke yönetiminde yapılan yeniliklerin uygulandığı öncelikli kentlerden birisi de Ankara'dır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, Osmanlı modernleşmesi projeleri doğrultusunda Tanzimat Fermanı ile başlayan ve pek çok alanda değişimin ve dönüşümün yaşandığı bu sürece ilişkin üst ölçekteki siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimler ve yerel bağlamın birlikte ürettiği mekânsal yapılarıyla, Ankara kent dokusunda yarattığı fizikî mekân karşılığının, 1839 ve 1924 kent haritalarının da kullanılarak araştırılması, ortaya çıkan bu değişim ve yeniliklere neden olan süreçlerin belirlenmesi ve bu süreçlerin Tanzimat yenilikleri ile bağlarının kurularak ortaya konulmasıdır. Yapılan araştırma sonucunda, Ankara'da gerçekleştirilen Tanzimat Dönemi uygulamalarının, İstanbul ve liman kentlerinde yaşanan hızlı değişim sürecinden farklı olarak, büyük dönüşümler yaratmadığı ve kentte ancak kademeli bir değişime neden olduğu görülmüştür. Bununla birlikte, Ankara özelinde gerçekleştirilen modernleşmeye yönelik bu reform çabalarının, Cumhuriyet Dönemi'ni hazırlayan, özellikle bürokratik örgütlenme ile yönetsel, sosyal, siyasal ve kültürel bir değişim yarattığı tespit edilmiş ve bu dönemin kent dokusunun değişimi açısından önemli bir zaman kesiti olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar sözcükler: Modernleşme, 19. yüzyıl, Tanzimat, Kent dokusu, Mekânsal değişim ve dönüşüm, Ankara

Abstract

Representing the starting point of the modernization efforts of the Ottoman Empire, the Tanzimat Edict of the 18th century decreed that a reform modeled on Europe would become an official state policy, thus initiating a period that reshaped the structure and social fabric of the Empire. The Tanzimat Edict transformed the institutional structure in terms of legal practices, introducing a land

* Makale, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde Doç. Dr. A. Pelin Şahin Tekinalp danışmanlığında gerçekleştirilen "Tanzimat Dönemi Uygulamalarının Ankara Kent Dokusuna Etkisi (1839-1924)" adlı yüksek lisans tezine dayandırılarak hazırlanmıştır. Söz konusu araştırma, aynı zamanda 2021 yılı VEKAM Araştırma Ödülü'ne hak kazanmıştır.

** This article is based on the Master's thesis "Tanzimat Era and Its Impact on Urban Texture in the Case of Ankara (1839-1924)" supervised by Associate Prof. A. Pelin Şahin Tekinalp, Hacettepe University, Department of Art History. This research at the same time received the Koç University VEKAM Research Award in 2021.

ownership regime and a restructuring of the national and administrative system. Further effects were to create a response in property order, city administration and construction practice in the cities and the architecture. In the Tanzimat Period, Ankara was one of the main cities where the changes in the administration of the Empire were reflected. In this context, the aim of this study is as follows: to analyze the urban fabric of Ankara related to the process that started with the Tanzimat Edict, in line with the modernization of the Ottoman Empire. This period saw transformation in many areas within spatial structures, as well as in the central administration at the upper level (political, social and economic). Changes at the local context can be seen from the maps of 1839 and 1924. These identify the processes that have instigated these changes and improvements and reveal the relationship of these processes with the Tanzimat reforms. The research concludes that the Tanzimat era practices carried out in Ankara, unlike the structural changes experienced in Istanbul and port cities, did not create major transformations, but actually created only gradual changes in the city. However, it is observed that these modernization initiatives in Ankara brought about, especially in bureaucratic and administrative organizations, social, political and cultural changes, and that these changes paved the way for the Republican Period. There is therefore no doubt that the Tanzimat era is an important time period in the story of changes in the urban fabric of the city.

Keywords: Modernization, 19th century, Tanzimat, Urban fabric, Spatial change and improvements, Ankara

Giriş

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar temel yapı ve düzeninde köklü bir değişme yaşamayan Osmanlı İmparatorluğu, sanayileşen Avrupa ülkeleriyle çok yönlü olarak gelişen ilişkiler ve bu ülkelerin emperyal uygulamaları ile birleşen iç dinamikleri ile 19. yüzyılda yapısal değişmelere sahne olmuştur. Dünya iktisadi ve siyasi tarihi içinde, özellikle Avrupa merkezli bir ekonomik sistemin oluşması bakımından önem taşıyan bu yüzyıl, sistem içinde kendi çıkış yolunu Batı'yı model olarak seçmekte bulan Osmanlı İmparatorluğu'nun çok yönlü reform kararlarının ve bunun getirdiği değişimin ve dönüşümün yüzyılıdır. Bu süreçte İmparatorluk, başta devletin kendisini yeniden düzenlemesi olmak üzere, tüm toplumsal süreçleriyle yeni bir dönüşüm evresine girmiştir. Bu kapsamda, "Modernleşme" veya "Batılılaşma" adı altında toplanan çabaların tarihinde 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı bir başlangıç noktası olmuş, çağdaş bir devlet ve toplum yaratma konusundaki resmî politikayı ifade etmiştir. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de okuduğu Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti yönetimi; uluslararası düzeyde hukuk kavramını benimseyerek yeni bir hukuk sistemi oluşturulması, devlet karşısında müslüman ve gayrimüslim eşitliğinin sağlanması, hukuk kavramının ortaya çıkmasıyla Batılı hakların benimsenmesi, yeni bir yönetim ve vergi sistemi kurulması gibi birçok alanda önemli düzenlemelerin yapılacağını dile getirmiştir (İnalçık ve Seyitdanlıoğlu, 2018, s. 32-51).

"Nizam verme" anlamına gelen "tanzim" sözcüğünün çoğulu olan "tanzimat," Osmanlı İmparatorluğu ve Tür-

kiye Cumhuriyeti için dönüşümün dönüm noktası olduğu tartışmasız kabul edilmekte olan bir döneme adını vermiştir. Genel olarak "Tanzimat" terimi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda geçen genel prensiplere dayanan düzeni anlatmakta ve bu dönemin ilk merhâlesi, 1856'da Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle son bularak ikinci merhâleye geçmektedir. Yapısı itibarıyla yarı anayasal bir belge olarak Ferman, bürokrasi ve merkezileşmeyi hızlandıran bir süreci başlatarak İmparatorluğun idare anlayışında da yapısal bir değişimin çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı ve onunla birlikte başlayan dönem, her alanda Osmanlı yönetim yapısına ve toplumsal dokuya yeniden biçim vermeye başlamıştır (Kartal, 2017, s. 171; İnalçık ve Seyitdanlıoğlu, 2018, s. ix; Berkes, 2019, s. 213). Bu kapsamda, "Tanzimat" sözcüğü "reorganizasyon"a tam karşılık olarak kavramlaştırılmış ve bu bağlamda yönetsel ve hukuki yapının değişimi ve dönüşümü anlamında kullanılmıştır (Ortaylı, 1985, s. 1545).

Diğer taraftan kentler; ekonomik, toplumsal ve siyasi süreçlerden geçen, tarihsel olarak "yaratılmış" mekânlardır ve yaşam alanları olarak fizikî bir mekân ifadesinin yanı sıra toplumun ve devletlerin karakterini de görünür kılan oluşumlardır. Bu kapsamda, Tanzimat reformlarının devleti ve oradan hareketle toplumu modernleştirmek ve temel olarak merkezî devlet otoritesini yeniden kurmak için Batı'nın teknik ve kültüründen faydalanmak düşüncesinin şehircilik alanındaki yansıması ise Avrupa kentlerini örnek alarak estetik, işlerlik ve sağlık kaygılarıyla kent alanında düzenlemeler yapılmasıdır. Harvey'in ifade ettiği gibi, kentsel mekân çok

katmanlı siyasi dolayımın bir tezahürü olup, mekânı şekillendiren temel etken, iktidarın bir yandan kendi simgesel mekânını üretme, bir yandan da kitleleri denetleme istencidir (Harvey, 2013, s. 11). Bu bağlamda, Batılılaşma ile birlikte kentlerin nasıl bir işleyiş içine girdiği, sermaye hareketlerinin kent kültürünü nasıl etkilediği, toplumsal ilişkiler ve politik hayallerin bu karşılaşmalar sonucunda nasıl hareket kazandı, Tanzimat Dönemi kentlerini analiz etmek bakımından önem kazanmaktadır.

Tanzimat bürokrasisinin zayıflayan devlet otoritesini yeniden güçlendirmek amacıyla yaptığı düzenlemeler, kent alanının denetlenmesini de kapsayarak kent mekânı bu dönemde iktidarın en güçlü temsil edildiği alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Devlet, ülkenin her yerinde görünür olmak ve bu doğrultuda ülkenin her noktasını ve dolayısıyla kentleri de ulaşılabilir ve denetlenebilir kılmak istemiştir (Gürkaş, 2009, s. 176). Bu bağlamda, Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerle kent mekânına müdahâleler, merkezî otoriteyi güçlendirmeye yönelik uygulamaların önemli bir uzantısı olarak belirmektedir (Yerasimos, 1999, s. 4). Bunun yanı sıra sağlık, işlerlik ve estetik boyutları da Tanzimat aydınlarının kentler konusundaki diğer önceliklerini oluşturmaktadır. Diğer taraftan, devlet yönetiminin kent mekânına ilişkin bu kaygılarının arkasında özellikle, bu dönemin önemli olgularından biri olan Avrupa'nın gözündeki Osmanlı imaj problemi, sembolik bir anlam kazanarak kentler adeta devletin bir "prestij mücadelesi alanı" olarak görülmeye başlanmış ve "ideal kent olgusu" ortaya çıkmıştır (Gürkaş, 2009, s. 177). Tanzimat aydınları, Batı üstünlüğüne karşı onların gelişmiş yönlerini almayı ve modernleşmek için Avrupa teknolojisi ve anlayışından yararlanmak gerektiğini düşünmüşlerdir. Bunun mekânsal karşılığı ise Batı anlamındaki kent olmuştur. 19. yüzyıl kentsel gelişmelerini çeşitli Avrupa başkentlerinde, özellikle Housseman'ın Paris'i ile Londra'da resmi görevleri sırasında kişisel olarak deneyimlemiş olan Tanzimat yöneticileri, bu kentlerin dama biçimli planlarına, geniş ve ağaçlıklı caddelerine, yüksek binalarına duyulan hayranlığı dile getirmişlerdir. Bütün bu özellikler dolaylı bir biçimde Batı kentlerini bir model ve kentsel düzenini reform hedefine dönük tek geçerli tercih olarak sunmaktadır (Yerasimos, 1999, s. 2-4). Bu bağlamda, Tanzimat bürokrasisi kentlerin sorunlarının çözümünü kendi kamusal sorumluluğu olarak görmeye başlamış ve bu dönemde; ulaşım konusunda kentleri daha verimli sokak ağları ile donatmak amacıyla çıkmaz sokakların olmadığı, izgara planlı, geniş ve ağaçlıklı yol-

lar; kent içinde rekreasyon amaçlı geniş yeşil alanlar ve parklar; tanzim sözcüğünün ifade ettiği gibi düzenli ve temiz bir yaşam çevresi; yangın riski göz önüne alınarak konutlar da dahil kagir yapılar; çeşitlenen bürokratik hizmetleri sunan heybetli karakterleri, yeni planları ve stilleri ile resmî binalar, askerî yapılar ile modern eğitim kurumları; yeni törenlerin gerçekleştirilebileceği yeni hükümet merkezleri; kentlerin ticaret ve üretim potansiyelini artırmak ve değerlendirmek amacıyla devletin öncülük ettiği sanayi ve ticari tesisleri; denize kıyısı olan yerleşimlerde rıhtımlar ve ticaretin gelişmesi amacını da taşıyan limanlar gibi kentsel dokuda köklü değişiklikleri hedeflemişlerdir (Yenişehirlioğlu, 2010, s. 497).

Tanzimat reformlarının uygulamalarına en erken konu olan kentlerden biri de Ankara'dır. Bu önceliğin temel nedenleri, kentin İmparatorluk merkezine yakınlığının yanı sıra bölgesel ölçekte yerleşimlerin oluşturduğu işlevsel kademelenmede tarih içinde giderek artan önemi ve Anadolu'nun genel coğrafyası içinde ortaya çıkan doğal yollar üzerinde elverişli bir konumda bulunmasıdır (Aktüre, 2000, s. 4). Diğer taraftan, Doğu illerindeki aşiret nüfusları için bir sınır bölgesi olarak stratejik öneme sahip olan Ankara kenti, işlevsel açıdan tarım dışı bir üretim alanında, sof üretiminde uzmanlaşarak öne çıkmış ve 19. yüzyıla kadar genel olarak, bir üretim ve ticaret şehri olarak biçimlenmiş olup, geleneksel Anadolu şehirleri içinde farklı bir yapı kazanmıştır (Ergenç, 2008, s. 82). 19. yüzyıl başlarından itibaren, Sanayi Devrimi, ticari hareketlenme ve Avrupa merkezli bir dünya ekonomik sisteminin oluşmaya başlamasıyla yaşanan süreçte Ankara'nın kent ekonomisi canlılığını yitirmiş, Tanzimat uygulamaları ile birlikte kentin mekânsal organizasyonunda farklı bir sürece girilmiştir. Tanzimat Dönemi boyunca yaşanan tüm süreçlerin sonucu olarak Ankara, kozmopolit nüfusu ve Batı ticaretine açıklığı ile diğer Anadolu kentlerine göre farklı bazı yönleriyle, Osmanlı'nın geçirdiği sosyoekonomik dalgalanmaların yansıdığı bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olmasıyla farklı bir dönemece giren ve "model kent" olarak yeniden şekillendirilen Ankara'nın 19. yüzyıla ilişkin tarihi gerek başkent olma süreci gerek günümüz Ankara'sına ilişkin ipuçları vermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bu kapsamda, söz konusu dönemin belirleyici karakterinin yanı sıra Ankara kentinin Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki önemli vilâyetlerinden biri olarak Tanzimat uygulamalarında öncelikli olması ve 20. yüzyılda

Millî Mücadele'nin kumanda merkezi olmasının yanı sıra günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olmak gibi önemli bir konuma sahip olması, Ankara'nın inceleme alanı olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Ankara ve kent tarihi hakkında 19. yüzyıl ile erken Cumhuriyet Dönemi'ne ait morfolojik yaklaşımlarla yapılan araştırmalar ile yapı bazında mimari incelemeleri de içeren birçok farklı alana ait kapsamlı kaynaklardan da yararlanılarak yapılan bu çalışmada; Tanzimat Dönemi ile başlayan süreçte, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik uygulamaların kent dokusu, yapılanması, simge yapılar ve dolayısıyla kente bütüncül etkisine ilişkin bir inceleme yapılması ve modernleşmeye yönelik Tanzimat düzenlemeleri ve uygulamalarının mekânda yansımalarının haritalar üzerinde eşleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyıldan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına kadar olan dönemde kent dokusu ve mekânsal yapının bütüncül olarak geçirdiği değişimin ve dönüşümün görsel olarak ifade edilmesi kapsamında, Ankara kentine ilişkin iki önemli harita, 1839 von Vincke Haritası ile 1924 Şehremaneti Haritası kullanılarak yeniden üretilen görseller üzerinde mekânsal bileşenler tanımlanmış ve bu dönemde kentin, fiziki formunun niteliklerinin ve değişimlerin belirlenmesi ve aynı zamanda Tanzimat uygulamaları ile sosyoekonomik ve kurumsal yapıyla da ilişkilendirilmesi hedeflenmiştir.

Tanzimat Dönemi Uygulamaları: 1839'dan 1924'e Ankara

Osmanlı modernleşme sürecinin çıkış noktasını oluşturan Tanzimat'la birlikte; yeni idari yapılanma ve örgütlenmeden kentlerin nasıl etkilendiği, sanayileşen Avrupa kaynaklı sermaye hareketlerinin ekonomik, sosyal yapı ve kültürel yapıyı nasıl etkilediği, yerel toplumsal ilişkiler ile merkezin siyasi hedeflerinin bu yeniden yapılanma sürecinde nasıl bir yol izlediği, bu önemli dönemde kentlerin analizi bakımından önem kazanmaktadır. Tarihsel akış içerisinde anayollar üzerinde önemli bir askerî garnizon, bir ticaret ve endüstri kenti olarak önem kazanan ve süreklilik gösteren Ankara, gelişmesi çeşitli kültürel ve siyasi olaylarla etkilenmiş önemli kentler arasında yer almaktadır. Bugünün Ankara'sını anlamak ve kimi oluşumların tarihsel kökenlerini irdelemek bağlamında Tanzimat sonrası süreci incelemek ve araştırmak önem kazanmaktadır.

Buna göre yapılan çalışmada, Tanzimat Dönemi'nde kentleri etkileyen temel süreçler ortaya konulmuş ve bu

süreçler Ankara özelinde irdelenerek değişim yaratan mekânsal karşılıklarının neler olduğu araştırılmıştır. Bu kapsamda, iktisadi, sosyal ve mekânsal değişimin Ankara kenti özelinde birbirini etkileyen yapısı ve bu yapının bileşenleri, 1839 von Vincke ve 1924 Şehremaneti kent haritaları baz alınarak incelenmiştir.

Bu çerçevede, Tanzimat uygulamalarının kentler üzerinde etkisi altı süreç ile diğer unsurlar kapsamında incelenmiş ve bunların Ankara kent dokusu üzerindeki etkisi ve irdelenen değişimler 1839 von Vincke ve 1924 Şehremaneti haritaları kullanılarak yeniden çizilen haritalar üzerinde görsel hâle getirilmiştir.

Merkezî Örgütlenme

Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşten kurtarmak düşüncesi içinde en önemli hedeflerinden biri, yerel güçler üzerinde 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında sarsılmış durumda olan merkezî devlet otoritesini ve bunu sağlayacak kurumsal yapıyı yeniden kurmak olmuş ve merkezileşme, gerek İmparatorluğun yönetiminde gerek kent şekillenmesinde en önemli faktörlerden biri olmuştur (Yerasimos, 1999, s. 4-5). Mali durumu iyileştirmek ve vergi gelirlerinin merkeze intikalinde aracı kurum ve kişileri ortadan kaldırmak gayesi güdülmüş ve bu doğrultuda, yeni yönetim stratejileri geliştirilerek bürokratik mekanizma yeniden yapılandırılmıştır. Tanzimat'la birlikte "mülki yönetim" kavramı ortaya çıkmış ve devlet yönetiminde sivil bürokrasi giderek ağırlık kazanmaya başlamıştır. Ankara ise Tanzimat uygulamalarında öncelikli kentlerden biri olarak, merkezî devlet otoritesini sağlayacak kurumsal yapının oluşturulması kapsamında, kentin önce eyalet merkezi ve daha sonra vilâyet merkezi olarak yönetsel konumunu sürdürmesine bağlı olarak geniş bir bürokratik örgütlenmeye sahne olmuştur (Çadırcı, 2000, s. 93-94).

1824 yılında tamamlanan ve mekânsal olarak ev ve iş yeri ayrımı bakımından önemli bir adım olan Paşa Sarayı, bu geniş bürokrasiye hizmet etmekte fizikî olarak yetersiz kalmış ve bu sarayın yerine, 19. yüzyıl sonlarına doğru, 1897 yılında büyük bir Hükümet Konağı inşa edilmiştir. İstanbul'dan getirtilen ve Pertevniyal Valide Sultan Camisi'nin inşaatında da görev alan Bedros Kalfa (Azeri) tarafından tipik bir Osmanlı geç dönem mimarlık tasarımı olarak, iki katlı, kırk odalı ve simetrik bir plan tasarımına sahip yapının inşasının yerel inisiyatifte bırakılmayıp her aşamasında merkezî hükümetin kontrolü altında gerçekleştirilmesi, Tanzimat bürokratlarının

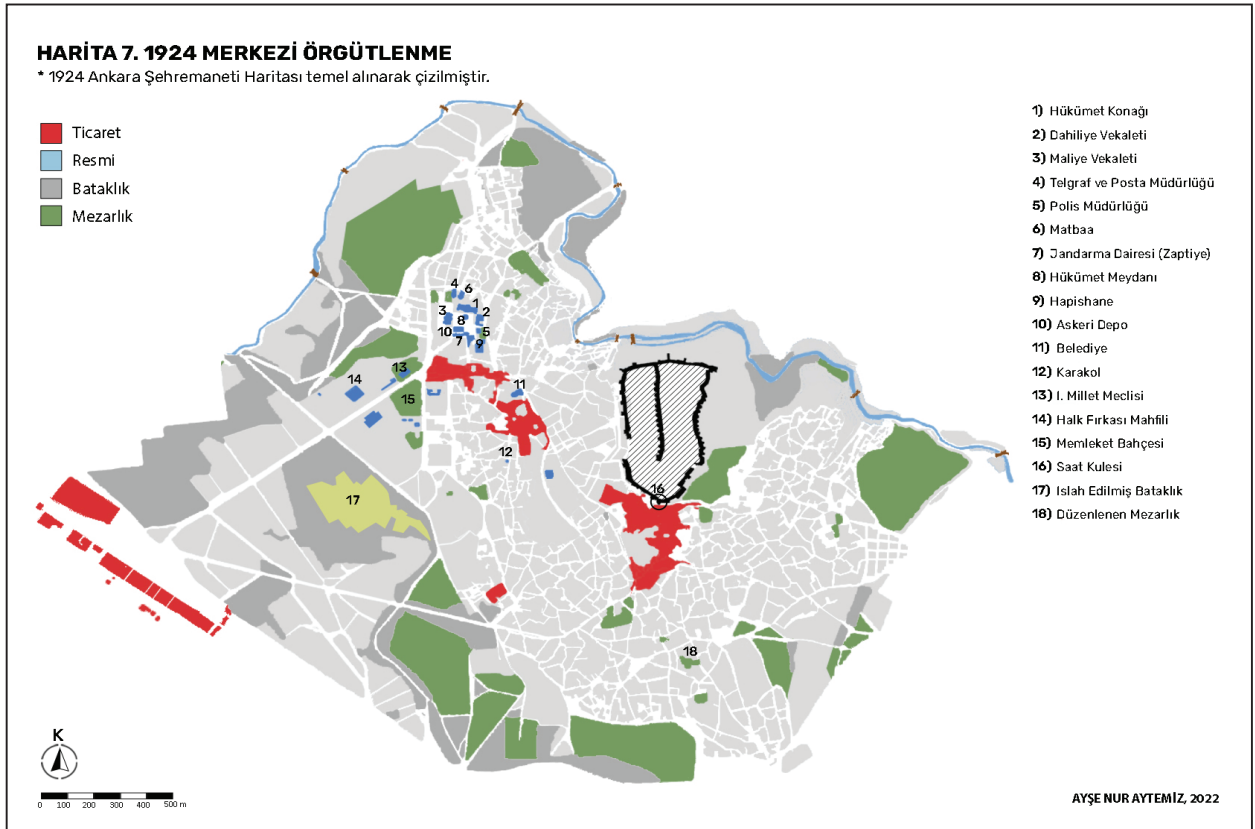
kente ilişkin imaj ve estetik kaygılarını yansıtmaktadır (Avcı, 2017, s. 125).

Simgesel bir yapı olarak inşa edilen büyük Hükümet Konağı, bir çekim odağı olarak idari merkezî çekirdeğini oluşturmuş ve bu odağın etrafında diğer resmî kurumlar da yeni yönetsel örgütlenmeye paralel olarak yer almıştır (Şekil 1). Bu çerçevede, Tanzimat öncesi çeşitlenme gerektirmeyen yönetim tarzından modernleşmenin getirdiği yeniden yapılanmaya bağlı olarak kamu binalarının çoğunlukla Hükümet Konağı odaklı yönetici merkez etrafında, özellikle 19. yüzyıl sonunda, yerleştiği görülmektedir. Şekil 1'de yer alan haritada görüldüğü gibi bu İdari Merkez, Hükümet Konağı'nın kuzeybatısında Telgraf ve Posta Müdürlüğü [4] ve Matbaa [6], meydana havuzun doğusunda Dahiliye Vekaleti [2] ve Polis Müdürlüğü [5], güneyde Jandarma Dairesi [7] ve Umumi Hapishane [9]; batısında ise Maliye Vekaleti [3] ve Askerî Daire ve Depo'dan [10] oluşmaktadır. Bahsi ge-

çen Hükümet Konağı binası (Şekil 2) günümüzde Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Bilimler Fakültesi tarafından kullanılmaktadır.

Sivil bürokrasiye koşut olarak askerî sınıfın mülki yönetimden ayrılması ile askerî örgütlenme, yeni kışlalarda yaşayan eğitilmiş bir orduya dönüşmüş ve bu kapsamda Ankara'da bulunan iki tabur piyade ve bir süvari redif alayı da 1924 Şehremaneti Haritası kapsamına girmeyen biri Süvari Kışla-i Humayunu (Şekil 3) olmak üzere iki kışlayı kullanmıştır (Aktüre, 1981, s. 97-98). Bunun yanı sıra, Askerî Daire ve büyük bir depo da (Şekil 4) Hükümet Konağı'nın olduğu İdari Merkez'de konumlanmıştır.

Bu merkez kapsamında, ilk olarak 1868 yılında Evrak Mahzeni inşa edilmiş, 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra 1886 yılında genişletilen Ankara Telgraf ve Posta Müdürlüğü binası da Hükümet Konağı'nın yakınında yerini almıştır. 1924 Şehremaneti haritasında idari merkezde Dahiliye ve Maliye Vekaletleri olarak geçen yapıların

Şekil 1. 1924 Merkezi Örgütlenme Haritası.

Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

Şekil 2. Hükümet Konağı.
Kaynak: Sağdıç, 1994, s. 9-22.

انقره ده سوارى خستہ کھیمبر تہن ادن طرفہ دکر نسی

Şekil 3. Süvari Kışla-i
Hümayunu.
Kaynak: Kavas, 2014, s. 71.

Şekil 4. Askerî daire ve depo.
Kaynak: Sağdıç, 1994, s. 9-20.

ise 1896 yılında dönemin Dahiliye ve Maliye dairelerinin ayrı ayrı binalarda hizmet vermiş olduğu bilgisinden hareketle, Cumhuriyet Dönemi'nde de işlevlerini sürdürdüğü kanaatine varılmaktadır. Kentteki huzur ve asayişin sağlanması amacıyla yine bir Tanzimat uygulaması olan ve 1846 yılında örgütlendikten sonra 1879'da Jandarma'ya dönüştürülen Zaptiye Müşiriyeti ile aynı kapsamda örgütlenen Polis Heyeti, yine 19. yüzyılın sonlarına doğru 1885'te oluşturulmuş ve yeni idari merkezde yer almıştır. Yeni yönetim merkezinin diğer bir unsuru olan hapisane binasının, 1858 yılından itibaren sık sık tamir görmüş olmasından hareketle, yapım tarihi tespit edilememiş de olsa, oldukça erken tarihte inşa edilmiş olduğu kanısı hâkimdir (Aydın ve diğ., 2005, s. 201; Avcı, 2017, s. 129-130).

Zaman kavramına atfedilen yeni anlamla Osmanlı kentlerinde, özellikle Sultan Abdülhamid döneminde yaygın olarak inşa edilen saat kuleleri bu dönemde bir modernleşme simgesi olmuş ve Ankara'da da bir Tanzimat anıtı olarak dış kalenin Hisar Kapısı üzerine inşa edilmiştir

(Ankara Saat Kulesi) (Şekil 1-16 ve Şekil 5). Kitabesine göre Vali Sırrı Paşa'nın gayretleriyle ve Hacı Süleyman Refik Efendi gözetiminde 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra 1884 yılında inşa edilen Ankara Saat Kulesi, çağdaşı diğer saat kulelerine kıyasla oldukça sade üslupta, köşeleri dar, kenarları geniş, sekizgen gövdeli ve 9 metre yüksekliğinde bir tasarıma sahiptir. Güneybatıda kente bakan cephesinde bir metre çapında bir saat kadranı, batı yönündeki cephesinde ise ahşap bir balkon bulunmaktadır. Çanının üzerinde Louis Edel tarafından 1884'te Strasburg'da yapıldığı yazılı olan saat, 1977 yılına kadar da çalışmıştır (Acun, 2011, s. 16). Ankara Saat Kulesi, günümüzde kentin önemli odak noktası olan Kale'deki tarihî sembol özelliğini hâlâ korumaktadır.

Tanzimat'ın kentlerin yaşam çevresini daha estetik ve yaşanabilir hâle getirme amacı kapsamında Ankara'da yapılan ağaçlandırma çalışmalarının yanı sıra yönetici merkeze de oldukça yakın mesafede inşa edilen Millet (Memleket) Bahçesi (Şekil 1-15 ve Şekil 6), estetik kaygının yanı sıra halka bir sosyalleşme mekânı sağlamak

Şekil 5. Saat Kulesi.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 1305.

Şekil 6. Ankara Millet Bahçesi.

Kaynak: Kavas, 2014, s. 167.

amacını taşımıştır. Millet Bahçesi'nin yine 19. yüzyıl sonlarına doğru 1884 yılında tasarlandığı anlaşılmakta, ancak hangi tarihte yapımına başlandığı tam olarak bilinmemektedir. *Ankara Vilâyet Gazetesi*'nin 1886 yılına ait bir sayısında, bu bahçenin tesisi için yer keşfi yapıldığı ve şehrin önde gelen memur kesiminden para toplandığı belirtildiğinden hareketle, bu tarihlerde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Tuğluca, 2003, s. 67). Hükûmet Konağı merkezli yeni yönetim merkezi civarında yapılan bahçe için her gün 50-60 amele çalışmış ve bahçe inşaatıyla birlikte iane toplama kampanyası da başlatılmıştır (Avcı, 2017, s. 135). Başlangıçta örnek bir bahçe olması istenen ve ortasında küçük bir havuz bulunan Millet Bahçesi'ne verilen önemin bir göstergesi de ağaçları ve bahçeyi koruması için bir bekçi tayinine karar verilmesidir (Şahin Güçhan, 2001, s. 148; Aydın ve diğ., 2005, s. 255).

İdari yeniden yapılanma kapsamında bir yerel yönetim projesi olarak kurulan Ankara Belediye Örgütlenmesi,

kiralık bir binada hizmet verdikten sonra, Hükûmet Konağı ile çarşı merkezini birbirine bağlayan bir mevkide yeni binasına taşınmıştır (Şekil 1-11). Günümüzde şimdiye kadar, proje dosyası, yapının inşa süreciyle ilgili yazışmaları ve özgün plan çizimleriyle ulaşılabilmemiş Anadolu coğrafyasındaki tek belediye binası olduğunu belirten ve bu konuda arşiv araştırması yapan Kolay, Ankara Belediye Binası projesinin 1883 tarihinde hazırlanmış ve 19. yüzyılın son çeyreğinde 1888 civarında da inşasının tamamlanmış olduğunu ifade etmektedir (Kolay, 2018, s. 238-239). Diğer kamu yapılarına göre daha mütevazı boyutlarda inşa edilmiş olan bina, plan tasarımı açısından geleneksel konut mimarisine yakın bir yaklaşıma sahiptir ancak bu yapı (Şekil 7) 1940'ların sonunda yıkılarak günümüze gelememiştir (Kolay, 2018, s. 239, 247).

Tanzimat bakış açısıyla kente düzen verme kapsamında mezarlıklar ve bataklıklar, Ankara yönetiminin ele aldığı konulardan biri olmuştur. Düzensiz ve yıkık görünen

Şekil 7. Ankara Belediye binası.
Kaynak: Kavas, 2014, s. 165.

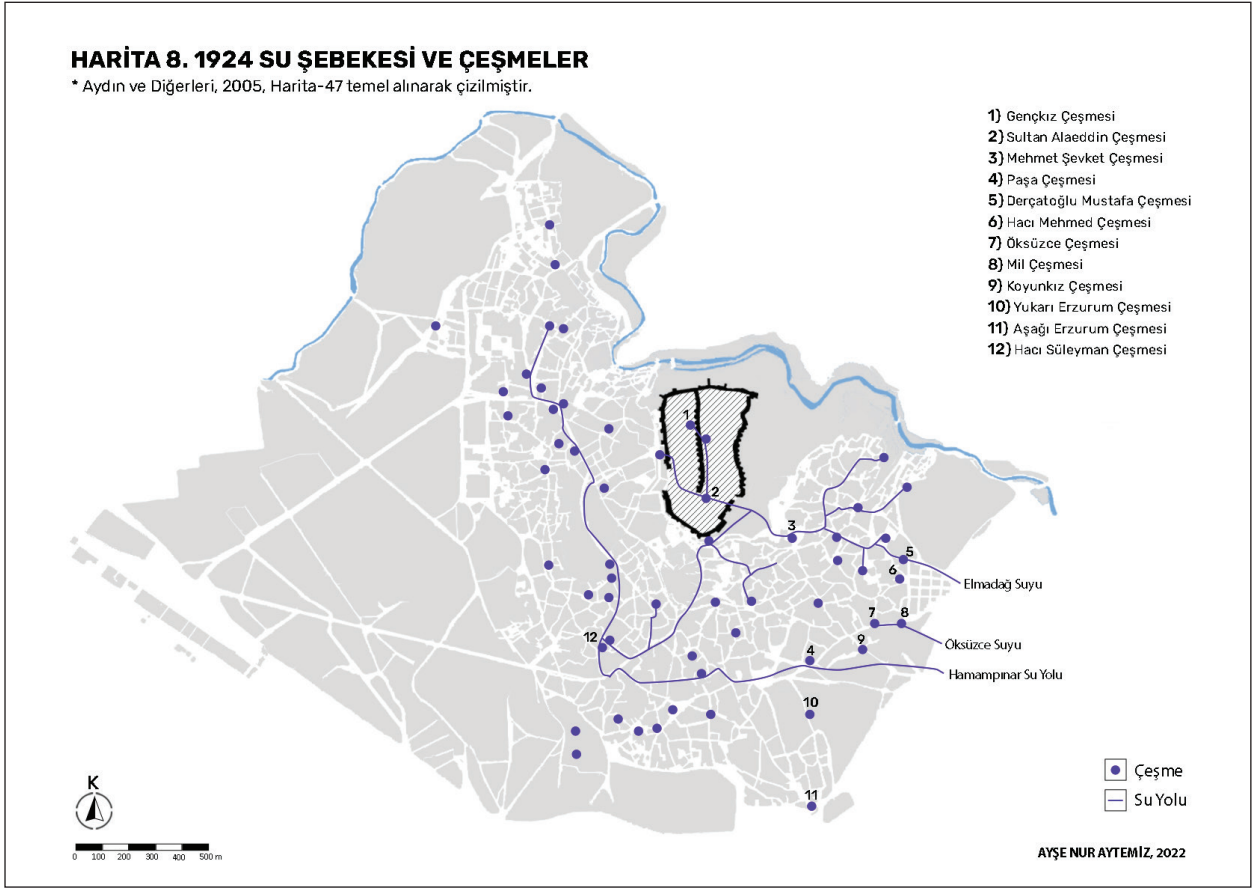

Şekil 8. Ankara'nın kuzeybatısındaki mezarlıklar.
Kaynak: Berggren, 1893, VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0113.

mezarlıklardan Nakşibendi civarındaki kabristan ile At-pazarı ve Karacabey Hamamı meydanındaki kabristanların duvarları 19. yüzyıl sonlarına doğru 1896 yılında tamamlanmıştır (Şekil 8). Kentin yakın çevresindeki bataklıkların ıslah edilmesi ve kurutulması konusunda ise İstasyon ile kent merkezi arasında yer alan ve İncesu Deresi ayağında bulunan bataklığın (bugünkü Gençlik Par-

kı) ıslahı gerçekleştirilmiştir (Şekil 1-17) (Aydın ve diğ., 2005, s. 256-257).

1924 haritasında yer alan Birinci Millet Meclisi binası (Şekil 1-13) ise; 1908-1918 yılları arasında iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yapılaşmaya verdiği önemin bir uzantısı olarak millî mimari üslubuyla İttihat ve Terakki Kulüp binası olarak tasarlanmış, Kur-

Şekil 9. Su şebekesi haritası.

Kaynak: Aydın ve diğ., 2005, Harita 47 altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

tuluş Savaşı'nda ise Millet Meclisi toplantılarına konu olmuştur. Batı etkisine bir tepki olarak nitelendirilen bu dönem, "Millî Mimari Rönesansı" veya "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi" olarak adlandırılmış ve 1908 sonrası dönemin resmî üslubu olarak özellikle kamu binalarında uygulanmıştır (Çelik, 2017, s. 195-196).

Tarihi boyunca su sorunu Ankara için her zaman söz konusu olmuş ve bu problemi çözecek önemli adımlar, yine bayındırlık işlerinin hız kazandığı Tanzimat Dönemi'nde, 20. yüzyıla doğru 1890'lar ve sonrasında gerçekleşebilmiştir. Bununla ilgili ilk girişimin Vali Abidin Paşa tarafından yapıldığı bilinmekte ve Ankara'ya doğudan Elmadağ Suyu, Öksüzce Suyu ve Hanım Pınarı Suyu olmak üzere üç kol hâlinde suyun geldiği; musluk ve çeşmelere dağıtıldığı bilinmektedir (Şekil 9 ve 10) (Aydın ve diğ., 2005, s. 253; Galanti, 2005, s. 256).

Bu bağlamda Ankara'nın imarında ve kentin modernleşmesinde derin izler bırakmış olan Vali Abidin Paşa'dan söz etmek gerekir. Bir Tanzimat Paşası olarak nitelendirilebilecek Abidin Paşa, 1886-1893 arasında Ankara vilâyetini yönetmiş ve kentin imarında büyük çabaları ile halkı da organize ederek örnek çalışmalar yapmıştır. Ayrıca, şehirciliğe önem vererek Ankara kent modernleşmesinde önemli katkılarda bulunmuştur (Georgeon, 1999, s. 108). Vali Abidin Paşa döneminde, açılışı 1890'da büyük törenlerle yapılan ve kente 20 km uzaklıktaki Elmadağ'dan açılan su kanallarıyla kentin içme ve sulama sorununu çözmeye önemli adım atılmış, 1881 yangınından sonra bir itfaiye bölüğü kurulmuş, posta idaresi modernleştirilerek bağış ve angarya yoluyla yol şebekesinde düzeltmeler yapılmıştır. Vilâyet sınırları içinde yol şebekesi yaygınlaştırılmış, ayrıca demiryoluna çıkışları düzenlemek ve garlara gidişleri hazırlamak

Şekil 10. Baş Çeşme.

Kaynak: Kavas, 2014, s. 123.

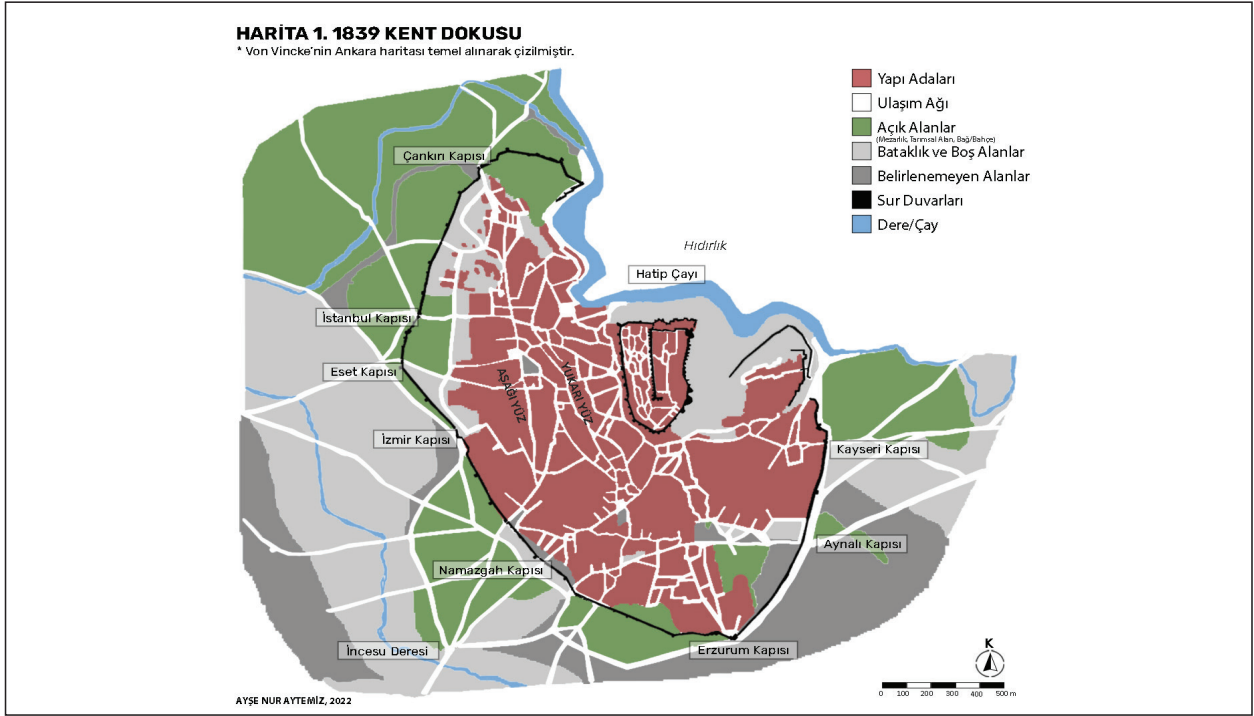
için yollar inşa edilmiştir. Yeni kara yollarının yanı sıra demiryolunun tamamlanmasında da Paşa'nın önemli katkıları olmuştur. Ayrıca, sağlık konusunda önemli bir adım olan "Gureba Hastanesi" onun döneminde yapılmıştır. Eğitim konusuna da önem veren Abidin Paşa, ilk ve orta öğretimin yaygınlaştırılmasına yönelik olarak önemli faaliyetlerde bulunmuş, yeni sıbyan ve rüştiyeleri ile muallim mektebi açmış, ayrıca Hamidiye Sanayi Mektebi'ni hizmete sunmuştur. Kentleşme alanında da önemli adımlar onun döneminde atılmış, alt yapı hizmetleri ile binaların dış görünüşü ile ilgili düzenlemeler yapılmıştır. Kent imajına verdiği önemin bir örneği de Paşa'nın dikkatini çeken ve dış görünüşü, çamurla sıvanmış olduğundan güzel bir görüntü vermeyen evlerin dış cephelerinin kireçle sıvanarak Ankara kentinin beyaza bürünmesidir. Yeniliklere olan ileri görüşlülüğünün bir örneği ise, Avrupa'dan teknolojik bir makine ithal edilmesi ile eski donanımlı matbaanın yıllık gelirinin büyük oranda artırılmasını sağlamasıdır. Vali Abidin Paşa'nın bu çalışmaları takdir edilmiş ve Paşa'nın ismi Ankara'da

bir semte verildiği gibi, oturduğu ev müze hâline getirilerek anısı günümüzde de yaşatılmaktadır (Georgon, 1999, s. 108-109; Ortaylı, 2000, s. 211; Gülenç İğdi, 2013, s. 243-246).

Bu kapsamda, 19. yüzyılın son çeyreğinde mekânda belirgin olarak ortaya çıkan Hükümet Konağı merkezli yönetim odağının Tanzimat uygulamaları ile bir idari merkez özelliği kazandığı ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentinde de yoğun bir biçimde devam ettiği görülmektedir.

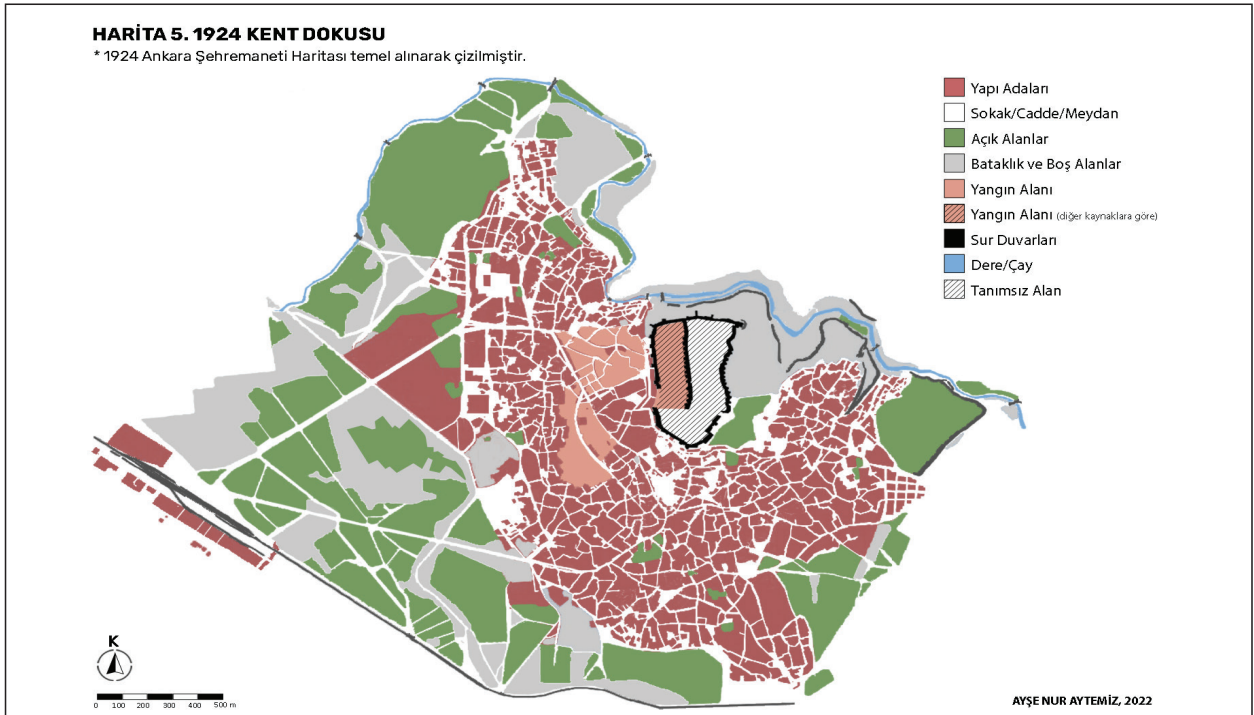
Nüfus Yapısı ve Göç Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda, toplam nüfus yanı sıra şehirlerin nüfusunun da arttığı bilinmektedir. Bu artışta özellikle, 18. yüzyıldan sonra İmparatorluğun hızla küçülen bir sürece girmesi ve sürekli olarak toprak kaybetmesi ile artık sınırları içinde olmayan bu topraklardan, yoğunlukla da Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan göç almasıdır (Tekeli, 1985, s. 878). Göç hareketleri, özellikle 1854 Kırım Savaşı ile 1877-1878 Os-

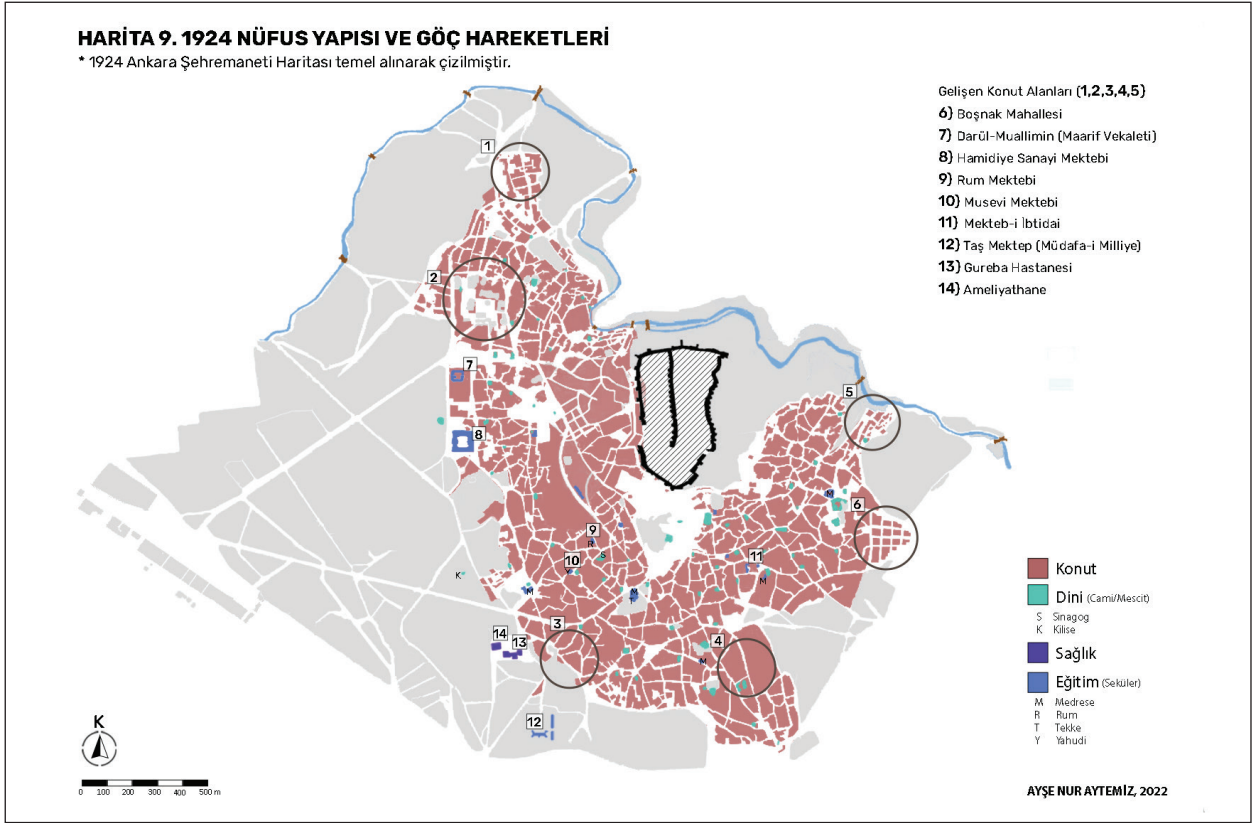
Şekil 11. 1839 Kent Dokusu Haritası.

Kaynak: 1839 von Vincke Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

Şekil 12. 1924 Kent Dokusu Haritası.

Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

Şekil 13. 1924 Nüfus Yapısı ve Göç Hareketleri Haritası.

Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

manlı Rus Savaşı'ndan sonra büyük rakamlara ulaşmış ve bunun sonucu olarak, İmparatorluğun nüfus kompozisyonunda müslüman kesim lehine artış yaşanmıştır (Tekeli, 1980, s. 240; Aktüre, 1985, s. 896).

Ticari niteliği ve etnik çeşitliliği ile kozmopolit bir nitelik taşıyan Ankara kenti ise, 19. yüzyıl boyunca belli bir dengede seyreden nüfus yapısı ile oldukça durağan bir yapı sergilemiş ve bu durum kentin arazi kullanımına da yansımıştır. Ankara kenti konut alanı Şekil 11 ve Şekil 12'de görüldüğü gibi, 1924 yılında, 1839'da ulaştığı sınırları korumakta ve bazı konut alanları ve Boşnak Mahallesi ile harita kapsamı dışında kalan bağ evlerini saymazsak yerleşim alanının çok önemli bir gelişme göstermediği görülmektedir.

Bu kapsamda, "Nüfus Yapısı ve Göç Hareketleri Haritası" olan Şekil 13'te görüldüğü üzere, yeni konut alanlarında ki en göze çarpan dokular; yeni idari merkezînin çekimiyle

Çankırı Kapı civarındaki konut adaları [1] ile Namazgâh Kapı'nın hem sur içinde hem sur dışındaki alan [2], Erzurum Kapı'ya doğru [3], güneyde [4] ve kuzeydoğudaki birkaç yapı adası [5], mezarlık ve boş alanlar aleyhine gelişen yeni konut alanlarıdır.

Tanzimat Dönemi Ankara'sının kentsel mekân organizasyonunda görülen önemli bir başka değişiklik ise, kent dokusunda mevcut dokudan ızgara planıyla dikkat çeken ve 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra, 1878 yılında kurulan Boşnak Mahallesi (Şekil 13-6) yeni konut alanıdır. Kaybedilen topraklardan Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskânına yönelik olarak, diğer Anadolu kentlerine de eklenen göçmen mahalleleri, 1864 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin en önemli mekânsal sonucu olarak gelişmiştir. Bu mahalleler, Ankara'daki Boşnak Mahallesi'nde olduğu gibi, Turuk ve Ebniye Nizamnamesi hükümlerini kısmen taşıyan ve ızgara plan ve dik açılı yol şemaları ile kentlerin diğer organik dokuya sahip

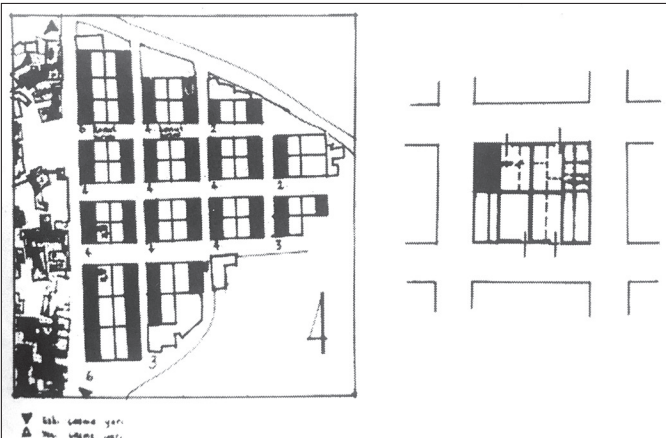
mahallelerinden ilk bakışta ayırt edilebilen özellikler taşımaktadır. İskân-ı Muhacirin Komisyonu tarafından kurularak devlet tarafından göçmen mahallelerinin planlı olarak inşa edilmesi, kent planlama tarihimiz açısından, ilk kitlesel ve örgütlü yerleştirme örnekleri olarak değerlendirilmektedir (Özcan, 2006, s. 164-166).

Tanzimat şehirciliğinin kentlere yansıması olarak da dikkat çeken bu yapılaşma ile Ankara, ilk kez mevcut sınırları dışına bir sızramayla fizikî olarak genişlemiş olup, yol düzenlemesinin araba ulaşımı, su ve kanalizasyon hizmetlerine elverişli olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır (Aktüre, 1981, s. 104) (Şekil 14 ve Şekil 15).

Şekil 14. Boşnak Mahallesi.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 3004.

Şekil 15. Boşnak Mahallesi konut dokusu ve birimi.

Kaynak: Aktüre, 2000, s. 43.

Diğer taraftan, harita kapsamına girmese de gerek demografik bir politika olarak gerek sosyoekonomik açıdan Ankara Vilâyeti'nde önemli bir Tanzimat uygulaması olan göçer aşiretlerin iskân edilmesi, etkili bir nüfus hareketidir (Şekil 16). Merkezî denetimi yeniden kurmak isteyen 19. yüzyıl ülke yöneticileri, göçerleri yerleştirmeyi bu kontrolün oluşturulmasında önemli bir adım olarak görmüş, öte yandan, 19. yüzyılda liman kentleri aracılığıyla tarımın dış ticarete açılması, ovalardaki toprakların ekime açılmasını gerektirmiştir. Bu iki etki, Tanzimat'ın uyguladığı birleştirici bir politika ve bir demografik hareket olarak göçer aşiretlerin kalıcı olarak yerleştirilmesine neden olmuştur (Tekeli, 1980, s. 243- 244). Ankara, nüfus yapısında önemli bir unsur olan konar göçer aşiretlere, Anadolu'nun doğu vilâyetlerine yakınlığının da etkisiyle ev sahipliği yapmış ve bu topluluklar vilâyetin zenginliğinde hayvancılık alanında büyük bir pay teşkil etmiştir. Bu bağlamda, Ankara içinde önemli sayıda aşiret grubu, vilâyetin her tarafına dağılmış, mevsimlik olarak göç etmiş ve tiftik ve et temini bakımından gerek bölgeye gerek İstanbul'a önemli bir kaynak oluşturmuştur (Bağdatlı, 2001, s. 19; Köksal, 2019, s. 35). Bu kesimin denetim altına alınmasının yanı sıra tarımsal üretimi arttırmak amacıyla Yeniil, Cihanbeyli, Rışvan ve Afşar aşiretleri kalıcı olarak, eşrafın da aracı rolü üstlenmesiyle, 1860'larda Ankara Vilâyeti'nde Haymana ve Bala yörelerinden başlayarak Kırşehir'e kadar uzanan geniş bir böl-

geye yerleştirilmiştir (Aydın ve diğ., 2005, s. 217; Köksal, 2019, s. 85). Göçer aşiretlerin yerleştirilmesi Tanzimat'ın önemli bir iskân projesi olarak Ankara bölgesi için önemli sonuçlar doğurmuş ve Ankara'nın güneyi gibi, ekili ve yerleşim olmayan, tamamen göçer gruplara terkedilmiş geniş alanlar yerleşime ve tarıma açılmıştır. Bu projeye bağlı olarak, göçer hareketliliği giderek azalmış, demiryolunun gelişimiyle de tarıma açılmış bu geniş bölge, büyük merkezle bağlanmış ve böylece bölgenin önemli bir tarım alanı hâline gelmesinin tohumları bu dönemde atılmıştır (Aydın ve diğ., 2005, s. 217).

Harita kapsamına girmeyen diğer bir 19. yüzyıl Ankara olgusu ise, kent içi ulaşımında at arabasının yaygın bir biçimde kullanılmasına koşut olarak tarımsal amaçlı kullanımlardan sürekli kullanıma geçen ve kent çevresini kuşatan bağ evleridir (Şekil 17). 1850'lerden itibaren sayı olarak artmaya başlayan, 1876 Salnamesinde sayısı 5.132 olarak yer alan, 1890'lardan itibaren konaklaşan bağ evleri; 19. yüzyıl sonunda, kentin üç tarafını kuşatmış ve 1924 Şehremaneti Haritası kapsamına girmeyen, bugünün Çankaya, Dikmen, Ayrancı, Keçiören, Esat ve Etlük semtlerinde yoğunlaşmışlardır (Özgönül ve Gökçe, 2001, s. 270; Aydın ve diğ., 2005, s. 283-284; Koç, 2012, s. 453). Kent dokusu dışında yer alan bu alanda, köşklerin ve sebillerin yapıldığı, memurların ve halkın yazı bağlarında geçirdiği, bu bağlardan büyük çoğunluğunun kente

Şekil 16. Ankara'da göçerler.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 1548.

Şekil 17. Keçiören bağ evleri.

Kaynak: VEKAM
Kütüphanesi ve Arşivi,
Envanter no: 2451.

20-30 dakika uzaklıkta olduğundan bir kısmının yılın dört mevsiminde kullanıldığına ilişkin bilgiler mevcuttur (Aktüre, 1981, s. 127).

Bu işleyiş içinde 19. yüzyıl sonunda kentin konut alanında, kent içi mevcut yoğun doku ile bu alanı kuşatan bağ evlerinin oluşturduğu seyrek konut dokusu olarak birbirinden önemli farklılıklar gösteren ikili bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir.

Eğitim Yapıları: Tanzimat'ın getirdiği merkezleşmiş yeni yönetim biçimi, eski yapıya göre çok daha geniş ve yetişmiş bir bürokrasiyi gerektirmiş, bu ise modern eğitim kurumlarının gelişmesini zorunlu kılmıştır. Okumaz yazma bilmeyenlerin oranının %40'larda olduğu İmparatorluk genelinde bu konuda büyük çabalar sarf edilmesi gerekmiştir (Karpat, 1985, s. 221). İkinci Mahmud döneminde eğitim sisteminin dönüşümünden sonra Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca eğitim sisteminin modernleşmesi adına bir dizi ıslahat hareketine girişmiş ve eğitim yapıları çok daha çeşitli hâle getirilmiştir. Kız ve erkekler için ilk ve orta dereceli okullar (ibtidai, rüşdiye, idadi, sultani), askerî okullar ile öğretmen okulları, sanayi ve ziraat mektepleri gibi meslek okulları, eğitim sisteminin yeni kurumları olmuştur (Yenişehirlioğlu, 2010, s. 503).

Eğitim sisteminin modernleşmesi, okullaşmanın ve eğitimli insan sayısının artması adına önemli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte ikili yapı sürdürülerek istenen atılım ancak zaman içinde gerçekleşebilmiştir. Bu süreci,

Ankara'da da görmek mümkündür. 19. yüzyıl sonlarında artık Ankara eşrafı, çocuklarını medrese yerine yeni mekteplere yollamakta, hatta iyi öğrenim görmeleri ve yabancı dil öğrenmeleri için gayrimüslim okulları yadırgamamaktadır (Aydın ve diğ., 2005, s. 308). 1894/1895 yılı verilerine göre Ankara Vilâyeti'nde okula devam eden öğrenci sıralamasında Ankara Vilâyeti, İmparatorluk'taki 36 vilâyet içerisinde üst sıralarda olup 5. sırada yer almakta, bu durum eğitim kurumu sayısında da kendini göstermekte ve Ankara Vilâyeti, 420 eğitim kurumu ile de 7. sırada bulunmaktadır (Karpat, 1985, s. 219).

Ankara kent dokusunda Tanzimat modernleşmesini simgeleyen eğitim yapılarından ibtidai ve rüşdiyelerin yanı sıra önemli modern eğitim kurumlarından biri, 1886'dan sonra eğitimcilerin yetiştirilmesine yönelik olarak kurulan Darülmüâllim'in'dir (Şekil 13-7) (Gülenç İğdi, 2009, s. 171). Cumhuriyet'le birlikte Maarif Vekaleti olarak işlevi değiştirilmiş ancak bu bina günümüze gelmemiştir (Şekil 18). Önce ıslahane olarak açılan ve 1876 yılında sanayi mektebi olarak anılan ve Darülmüallimin gibi Şekil 13'te yer alan haritada görüldüğü üzere idari merkeze yakın inşa edilen Hamidiye Sanayi Mektebi [6], diğer bir Tanzimat Dönemi modern eğitim kurumudur (Şekil 19). 1876- 1926 arasında müretteplik, litografi, kalıççılık, debbağlık, nessacılık, arabacılık, kunduracılık, marangozluk, terzilik, demircilik, tesviyecilik ve dökümcülük meslek dallarında eğitim verilen Sanayi Mektebi, Tanzimat modernleşmesi düşüncesinin eğitim alanındaki bir yansıması olarak değerlendirilmekte ve mektebin

Şekil 18. Darülmüallimin binası.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: ACF0091.

Şekil 19. Hamidiye Sanayi Mektebi binası.

Kaynak: Çeber, 2017, s. 200.

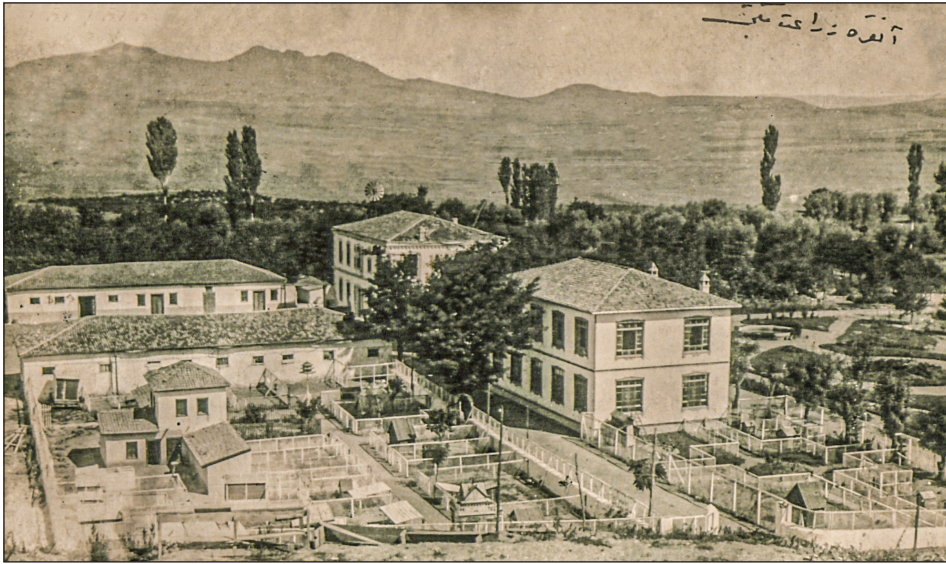
Ahilik ve lonca teşkilatlarınca yürütülen mesleki ve teknik eğitimi kapsadığı görülmektedir (Çeber, 2017, s. 124). 1924 yılında sanat okuluna dönüştürülen mektep, varlığını Cumhuriyet Döneminde de sürdürebilmiş dokuz sanayi mektebi arasında yer almış, süreç içerisinde adı ve eğitim programı sürekli değişse de bugün “Ulus Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi” adı altında meslek eğitimini sürdürmeye devam etmektedir (Çeber, 2017, s. 107). O dönemde kente daha uzak bir konumda inşa edilen ve Taş Mektep (Şekil 13-8) olarak anılan Mekteb-i Sultani ise yine 19. yüzyılın sonlarına doğru 1889 yılında tamamlanarak idadî binası olarak hizmet vermeye başlamıştır. Vali Sırrı Paşa'nın önerdiği idadinin temeli 1885 yılında atılmış ve yapımında kırmızı rengine çalan andezit yontma

taş kullanıldığı için “Taş Mektep” olarak anılmıştır (Şekil 20). 1940 yılında yıkılmış olan tarihî bina, onun yerine inşa edilen yapılarda Ankara Atatürk Lisesi olarak eğitim hizmetine devam etmektedir (Aydın, 2012, s. 806).

1892 yılında Ankara'da tiftik geçişinin ıslah edilmesi, hastalıkların önüne geçilmesi ve piyasada yabancılarla rekabet edebilmesi amacıyla Numune Çiftliği ve Çoban Mektebinin açılması, önemli bir Tanzimat Dönemi eğitim girişimidir. Harita kapsamına girmemekle birlikte, 19. yüzyılın son yıllarında 1898'de Kalaba Köyü civarında eğitime açılan Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi (Şekil 21), Tanzimat yöneticilerinin kentlerin ekonomik performansını arttırmaya önem veren ve üretim merkez-

Şekil 20. Taşmektep (Mekteb-i Sultani) binası.
Kaynak: VEKAM
Kütüphanesi ve Arşivi,
Envanter no: ACF0374.

Şekil 21. Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi.
Kaynak: VEKAM
Kütüphanesi ve Arşivi,
Envanter no: ACF0424.

lerinin potansiyelini modern yöntemlerle geliştirmek hedefini de göstermekte olup, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Ziraat Ameliyat Mektebine dönüştürülmüştür (Keskin, 2012, s. 740-745).

19. yüzyılda kentin çok kültürlü yapısında ticaret burjuvasını oluşturan Ermeni ve Rum nüfusun eğitim müesseseleri de oldukça çeşitlenmiştir. 1898 yılında kentte 8 adet gayrimüslim eğitim kurumlarından bir Katolik Ermeni okulunun 1876'da, iki Rum okulunun da 1869 ve 1883 yıllarında açılması da bu kapsamda gerçekleşmiştir. 19.

yüzyılda Osmanlı topraklarında Amerika ile Batı ülkeleri ve Rusya'nın okullar açmış olduğu ve yoğunlukla İstanbul olmak üzere, birçok eyalette eğitim alanında faaliyet gösterdikleri görülmekte olup, Ankara Vilâyeti'nde de, biri Ankara merkezinde olmak üzere üç Fransız Okulu'nun eğitim verdiği bilinmektedir. Bu bağlamda, Frères des Écoles Chrétiennes misyonerlerinin Hisarönü mevkiinde kurdukları 1892 tarihli Fransız "École des Frères de la Doctrine Chrétienne" adlı eğitim kurumunda (Şekil 22) Fransız öğretmenlerin de görev yapması dikkat çekmektedir (Cengiz, 2021, s. 334, 350-351). İbtidai ve rüşdiye

Şekil 22. Fransız “Ecole des Frères de la Doctrine Chrétienne” Okulu.
Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: ACF0038.

derecesinde eğitim veren yapı, 1904 yılında büyük bir yangın geçirmiş, yeniden inşası 1909 yılından önce tamamlanarak tekrar eğitime açılmıştır. Fransızlara ait bu okul 1915 yılında Ankara Maarif Müdürlüğüne geçmiş ve ardından 1916 yılında askerî hastane olarak kullanılmıştır (Cengiz, 2021, s. 334, 350-351).

Diğer taraftan, konuya verilen önemin bir göstergesi, eğitimin kitlelere yaygınlaştırılması amacıyla muhacirlerin Osmanlı'ya uyum sağlamalarına yönelik eğitim-öğretim desteği verilmesidir. İstanbul Hükümeti, kaybedilen topraklardan gelen ve muhacir komisyonunun iskân politikasına göre yerleştirilen grupların eğitimi için, öncelikle mahalle mektepleri açılması için gerekli olan maddi kaynağı sağlamıştır. Böylece, bu kitlelerin devlete olan bağlılığının pekiştirilmesi hedeflenmiştir (Tekemen Altındaş, 2016, s. 145-146). Bununla birlikte, bu dönemde açılan tüm modern eğitim kurumlarına rağmen, devlet tarafından yapılan eğitim yatırımlarında Ankara Vilâyeti 36 vilâyet içerisinde büyük bir pay alamamış, ancak 24. sırada yer almıştır (Karpat, 1985, s. 226).

Sağlık Yapıları: Osmanlı Devleti'nin sağlık kuruluşları köklü ıslahat girişimlerinin başladığı Üçüncü Selim dönemine (1789-1807) kadar; Darüşşifa, Bimarhane veya Tımarhane gibi çeşitli adlar altında devlet tarafından açılan resmî sağlık kurumları olarak değil, genellikle devlet adamları ve şahısların vakıf sistemi içinde toplum hizmetine sundukları sosyal yardım kuruluşları şeklinde olagelmıştır. Tanzimat Dönemi'nin getirdiği yeniliklerden birisi de sağlık kurumlarında olan gelişmelerdir. Bu dönemde yapılan çalışmalar, tıp alanında sonraki dönemler için bir temel yapılanma niteliği taşımaktadır (Atmaca ve Demirgüç, 2016, s. 5).

Ankara'da ise 1839 tarihine kadar ne sivil ne de askerî nitelikli bir hastanenin veya hastane amacıyla kullanılan bir binanın varlığına dair bir kayda rastlanmadığını belirten Özdemir, bu tarihte sadece redif askerlerine hizmet götüren bir askerî hastanenin faaliyette bulunduğunu, ancak bu yapı hakkında ayrıntıların tespit edilemediğini ifade etmektedir. Redif askerî örgütüne bağlı olan, hasta askerlerin tedavilerinin yapıldığı ve sivil halka da ancak acil vakalarda hizmet ettiği düşünülen hastane, 1890'lara

kadar da Ankara'nın tek hastanesi olmaya devam etmiştir. Bu dönemde kentin sağlık hizmetleri, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı uyruklu hekimler ile yabancı uyruklu serbest hekimler tarafından yürütülmüştür (Özdemir, 1986, s. 213-214).

Ankara'da bu konuda en önemli girişim, Vali Abidin Paşa döneminde yapılan ve kentteki bu döneme ait ilklerden biri olan Gureba Hastanesidir (Şekil 13-9 ve Şekil 23). Ankara'nın sağlık konusundaki bu kazanımı 19. yüzyılın sonlarına doğru 1895'te kademeli olarak hizmete açılmış ve kagir olarak inşa edilen Gureba Hastanesi, bir büyük sofa ile erkekler ve ağır hastalar için ayrı ayrı koğuşlar, odalar, mutfak, gasilhane, tabip ve idareci odalarından oluşmuştur. Hastane, 1923 yılına kadar bu isimle hizmet vererek, daha sonraki Numune Hastanesinin temelini oluşturmuştur (Tekemen Altındaş, 2016, s. 209).

Bu ilk Osmanlı hastanelerinin "garipler, kimsesizler" anlamına gelen "Gureba" hastaneleri olarak darüşşifalarla aynı yaklaşımla, hayır amaçlı olarak ülkenin birçok yerinde açıldığı görülmektedir.

Dinî Yapılar: Dinî yapılar kapsamında, Ankara cami ve mescit yapılarının, erken ve geç Osmanlı (14.-15. yüzyıllar ile 18. yüzyıl) dönemlerinde yoğunluk kazandığı,

Selçuklu (12.-13. yüzyıllar) ve Klasik Osmanlı dönemlerinde (16.-17. yüzyıllarda) ise birkaç örnekle sınırlı kaldığı dikkat çekmekte, 19. yüzyılda ise, kentin ekonomik yapısındaki gerilemeye paralel olarak imar faaliyetlerinde de azalma olduğu anlaşılmaktadır (Eskici, 2008, s. 17-18). Bu azalmada Tanzimat yöneticilerinin sınırlı mali kaynaklar çerçevesinde, eğitim, mülki ve idare gibi yapılarına öncelik vermesinin yanı sıra dinî yapıların inşasında etkin olan vakıf ve loncaların fonksiyonlarının bu dönemde önemini yitirmesi de rol oynamıştır (Eskici, 2008, s. 17). Diğer taraftan, çok kültürlü dinî ve etnik yapıdaki Ankara'da farklı din ve mezheplere ait yapılar bulunmaktadır. 1890'da Ankara'yı ziyaret eden Fransız coğrafyacı ve gezgin Vital Cuinet, gayrimüslim grupların dinî yapılarını; 4 Ermeni Katolik kilisesi, 2 Rum Ortodoks kilisesi, 2 Ermeni Gregoryen kilisesi, 1 Protestan kilisesi ve 1 Yahudi sinagogunun yanı sıra 2 Ermeni Katolik manastırı (biri kadınlar için), 1 Ermeni Gregoryen manastırı ve 1 Rum Ortodoks manastırı olarak ifade etmiştir (Galanti, 2005, s. 254). Ancak, 1916'de çıkan büyük yangın, Hisarönü ve çevresinde bulunan cami, kilise gibi tarihî binaların da yok olmasına neden olmuştur.

Konut Yapısı: Konut alanlarında mekânsal dokuyu belirleyen ve bir geometrik düzeni yokmuş gibi görünen

Şekil 23. Gureba Hastanesinin kuzey cephesinden görünüşü.
Kaynak: Kavas, 2004, s. 131.

dar yollar ve çıkmaz sokakların oluşturduğu organik mekânların, Şekil 13'te görüldüğü gibi, 19. yüzyıl Ankara'sında henüz değişmediği görülmektedir.

19. yüzyıl boyunca Ankara'yı ziyaret eden yabancı seyyahlardan edinilen bilgiler ışığında Ankara'da evlerin genellikle ahşap ve tuğladan yapıldığı, iki katlı ve verandalı olduğu bilinmekte ve evlerin kerpiç duvarlı olmalarına karşın, kiremitle örtüldüklerini ve evlerin dış duvarlarının badana edilmediği için kentin sarı renkli bir görünüme sahip olduğu anlatılmaktadır. Söz konusu seyyahlardan 1859'da Ankara'da bulunan Mordtmann, çevrede taş bulunmasına rağmen, evlerin genellikle pişmemiş tuğladan (kerpiç) yapılmış olduğunu, evlerin duvarlarının kalın olmasına karşın sağlam olmadığını, avlu kapılarının arkasında taş döşeli ve asmalar tarafından gölgelendirilmiş avlular bulunduğunu, ancak dış süsleme ol-

Şekil 24. Ankara evi ve planı.
Kaynak: Lansere, 2004, s. 36.

madığı için Ankara'nın sokaklarının hüzünlü olduğunu belirtmekte, 1861 yılında Ankara'yı ziyaret eden Perrot ise, kent çevresinde zengin Rum ve Ermeni tacirlerin bağ evlerinin yer aldığından bahsetmektedir (Madran, 2001, s. 163- 164). Bahsi geçen seyyahların kentin konut yapısı ile ilgili izlenimleri, bir taraftan sade ve gösterişsiz evler diğer taraftan da daha özenli ve süslü konutlar hakkındadır.

Avlulu ve genellikle iki katlı olan Ankara evlerinde, sofanın ev derinliğince uzandığı ve uzun kenarlar boyunca odaların yer aldığı karniyarık plan, 19. yüzyıl yapısı evlerinde en yaygın plan tipidir (Şekil 24). 19. yüzyıl sonlarında daha yayılan Batı etkileri ise malzeme ve üsluptan çok, konutlara yapılan eklemelerde gözlenmektedir. 19. yüzyıl sonuna doğru Batı etkisini gösteren alınlık ve neoklasik motifli pencere çerçeveleri gibi ayrıntılar (Şekil 25) ile mobilya düzenine geçişin ilk izleri, konutlardaki değişimi göstermektedir. Isınma aracı olarak sobanın gelişi ise ev planlarının değişmesinde en önemli etkenlerden biri olmuş ve sofanın boyutları giderek küçülmüştür. 19. yüzyıl sonlarında konutlarda meydana gelen diğer bir yenilik, Kale içine getirilen su sisteminden sonra evlerin bazılarının avlularına su alınması ve çeşmeler yapılmasıdır (Tükel Yavuz, 2000, s. 157-167).

Kentteki geleneksel dokuda yer alan konutların bu özelliği ise Boşnak Mahallesi evleri ve bağ evlerinde farklılık göstermektedir. Boşnak Mahallesi dokusunda, açık bir düzen anlayışı hâkim iken, bağ evleri kent içi konutlardan farklı olarak tek bir kitleden oluşmaktadır. Ayrıca, bu

Şekil 25. 19. yüzyıl konut örneği.
Kaynak: Tükel Yavuz, 2000, s. 173.

Şekil 26. Tiftik işçileri ve tüccarları.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0763.

evlerin kent içi evlere göre daha kaliteli malzeme ve daha titiz bir işçilikle yapıldığı dikkat çekmektedir (Özgönül ve Gökçe, 2001, s. 278).

Bu kapsamda 20. yüzyıla girerken Ankara, gittikçe yoğunlaşan ancak 17. yüzyılda ulaştığı aynı sınırları koruyan geleneksel konut ve organik yol dokusu içinde yeni idari, ticari ve ulaşım ile ilgili gelişmelerin mekânda yer aldığı bir kent görünümündedir.

Ekonomi ve Ticaret

Avrupa'nın endüstri devrimi ve kapitalizm ile Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu emperyalist denetim, dış ticaretin biçimindeki değişmelerin de etkisiyle iç dinamikler ile birleşerek Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli yapısal değişmelere neden olmuştur. Batı'nın artan sanayileşmesi ile daha da yoğunlaşan hammadde talepleri, İmparatorluk'taki tarımsal üretimi iç pazardan dış pazara dönük hâle getirmeye başlamış ve buna paralel olarak da Avrupa'nın sanayi malları ülkenin geleneksel üretimi ile yarışarak onun iç pazar alanlarını daraltmıştır (Teke- li, 1980, s. 237). Ankara'nın uluslararası ticaretine konu olan sof üretimi de bu bağlamda etkilenmiş ve 19. yüzyıla kadar Ankara'nın zenginlik kaynağı olan sof üretimi ve ticareti, bu yüzyılda Batı'nın talebinin dokumadan ham tiftiğe kaymasıyla büyük bir gerileme yaşamış ve Ankara kenti bu yüzyılda tiftik endüstrisinin merkezi olmaktan çıkarak Avrupa'ya ham tiftik sağlayan bir pazar hâline dönüşmüştür (Şekil 26 ve Şekil 27) (Aktüre, 1981, s. 57).

Şekil 27. Ankara zanaatçıları.

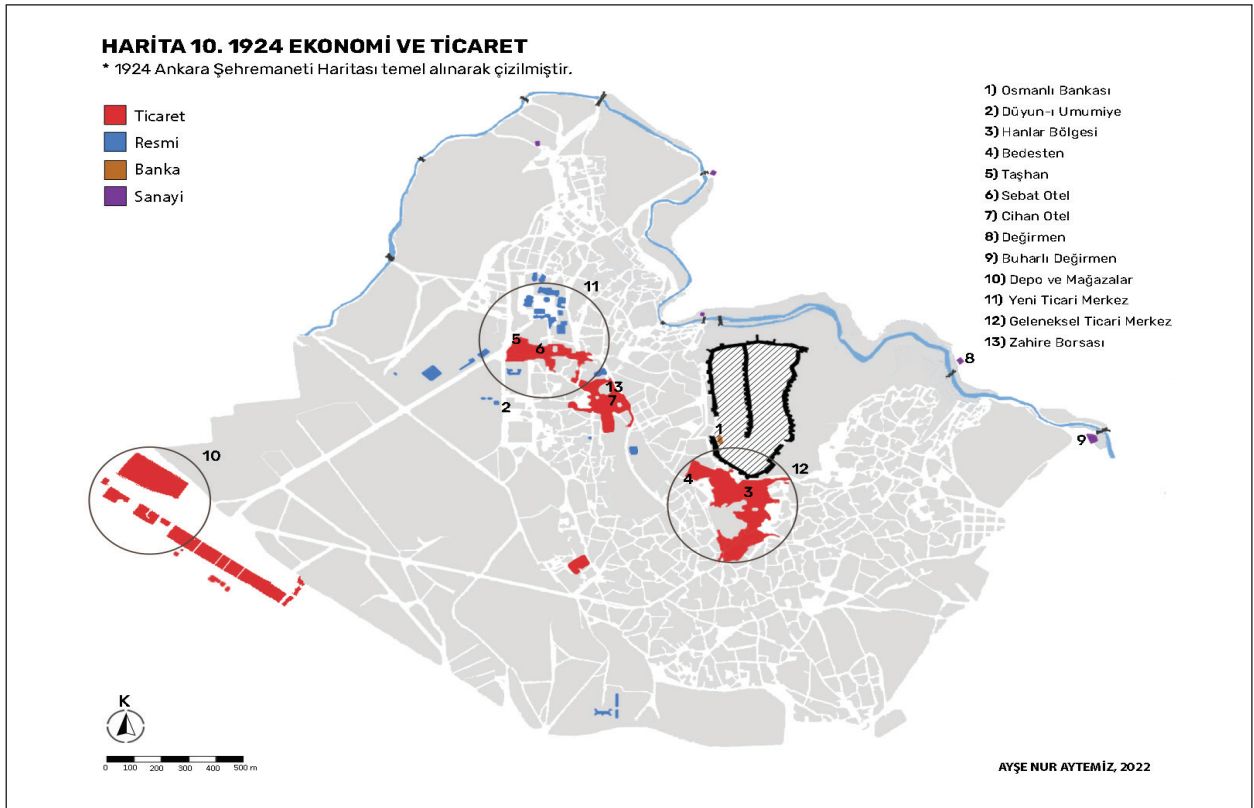
Kaynak: Lansere, 2004, s. 31.

Dış ticaretin bu doğrultuda biçim değiştirmesi ve Osmanlı kentlerinin açık pazara dönüşmesi ile İmparatorluk'ta ortaya çıkan yeni finansal kurumlardan Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye Ekonomi ve Ticaret Haritasında görülmektedir (Şekil 28). 1853 Kırım Savaşı ile başlayan süreçte girilen dış borçların zamanında ödenmesini sağlamak amacıyla, 1863'te yönetim ve denetimi yabancıların elinde bulunan Osmanlı Bankası, Ankara'da 1893 yılında faaliyetlerine başlamıştır (Şekil 29). Şekil 28'de yer alan haritada görüldüğü gibi Osmanlı Bankası [1], Hisarönü'nde konumlanmış olup, 1916 yangınında yanmış olmakla birlikte haritada yerinin gösterilmesi açısından işaretlenmiştir (Aktüre, 1981, s. 71-73). Bu banka, karşılığı altın olarak ödenmek üzere kâğıt para çıkarma ayrıcalığını 30 yıl için elde etmiş, imzalanan anlaşma gereği Osmanlı Devleti bu süre içinde başka bir banka kurmamayı taahhüt etmiştir. Bu dönem, 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruluşuna giden mali iflas süreciyle ve belirli gelirlerle Avrupalı alacaklıların el koyması ile tütün tekeli alan şirketin kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Ak-

türe, 1981, s. 72; Aydın ve diğ., 2005, s. 196). Ankara'da da yine 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra 1881 yılında şube açmış olan ve yine idari merkeze yakın bir konumda inşa edilen Düyun-ı Umumiye (Şekil 28-2), Cumhuriyet sonrası Hariciye Vekaleti olarak kullanılmıştır (Şekil 30).

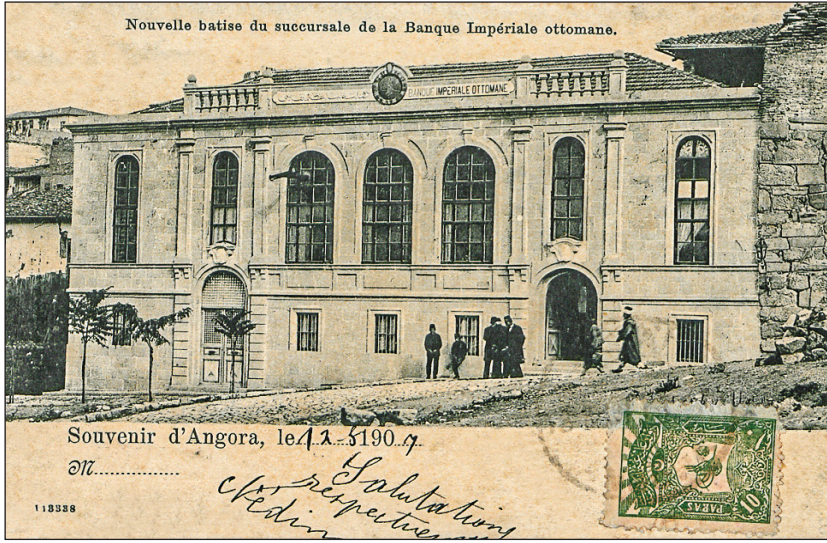
Demiryolunun faaliyete başlamasıyla 19. yüzyıl sonuna doğru 1893'te kurulan Osmanlı Bankası'nın yanı sıra bölgede sigortacılık faaliyetleri de başlamış, Batı ülkelerine ait kurumlar başta olmak üzere Amerika ve Rusya'nın da içinde bulunduğu çeşitli sigorta şirketleri Ankara'da acenteler açmıştır. Bunlar başlangıçta demiryolu ile taşınan malların nakliye sigortacılığıyla ilgilenirken, kısa sürede yangın, hayat, kaza gibi diğer sigorta dallarında da devreye girmiştir (Baskıcı, 2012, s. 201).

Şal dokuması ve ayakkabı yapımı gibi dış satıma yönelik temel işlenmiş mal üretimi faaliyetlerindeki hızlı düşüş, hem kentin yaşam düzeyinde önemli kayıplara, hem de kent içi gelir dağılımında önemli farklılaşmalara neden olmuştur. 1838 ticaret antlaşmaları ile dış dinamiklere

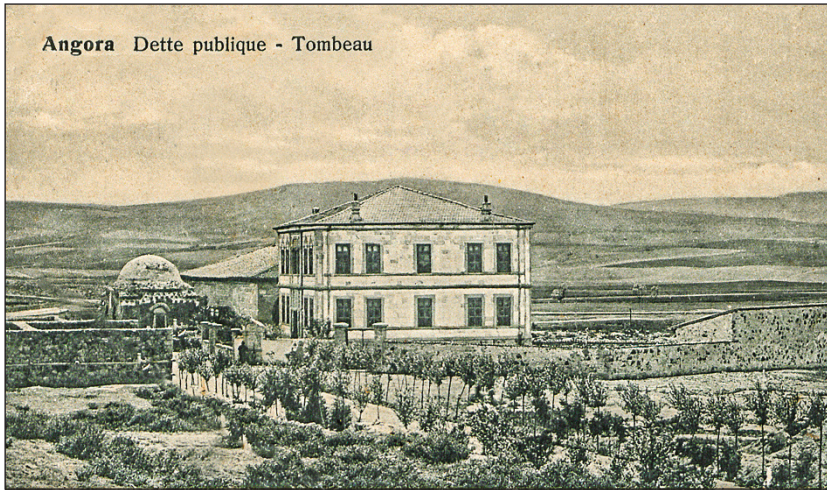

Şekil 28. 1924 Ekonomi ve Ticaret Haritası.

Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

Şekil 29. Osmanlı Bankası.
Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 2696.

Şekil 30. Düyun-ı Umumiye.
Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 2439.

açılan ticaret ve yabancı sermaye girişi, geleneksel sanayi kollarının Ankara'da zaman içinde çökmesine ve tarımda da ağırlığın yerel tüketime yönelik gıda maddelerinin üretiminden dış pazarların talep ettiği malların üretimine kaymasına neden olmuştur. Bu olgu, Anadolu'da önemli bir dokuma merkezi olan Ankara'da yerel üretimi önemli ölçüde etkilemiş ve geleneksel lonca düzeninin yıkılmasına neden olmuştur (Aktüre, 2001, s. 36- 37). Diğer taraftan, bitme noktasına gelen bazı kolların yanı sıra Ankara gibi güçlü bir lonca deneyimi olan kentte, ticarete koşut olarak türemiş olan bir tür gelişmeyle esnaf ve zanaatkarlık anlamında yeni dalların geliştiği de gözlenmektedir (Şahin Güçhan, 2001, s. 148). Ankara'da dış ticaret ilişkilerinde yaşanan bu değişim süreci, mekânda

da kendini göstermiş ve geleneksel esnaf çarşılarının bir kısmı Bedesten'in çevresinde Atpazarı ile Samanpazarı'ndan Bedesten'e doğru çıkan Koyunpazarı arasında kümelenirken (Şekil 28-12), Aşağı Yüz'de ise Hasan Paşa Hanı çevresinde, eski lonca düzeninden kalma işleyiş içinde, her bir işkolunun bir sokak üzerinde sıralanan dükkânlarda sürdürmüştür.

Yeni tüketim alışkanlıkları ve artan ihtiyaçlar ile yeni iş kollarının özellikle hizmet sektörünün genişlemesi kapsamında fotoğrafçı dükkânı, moda evi gibi yeni açılan mağazalar ile Batının işlenmiş mallarının satıldığı dükkânlarla çeşitlenen hizmetlerin yer aldığı işyerleri ise, eski merkezin batısında, Balıkpazarı Caddesi üzerinden, Karaoğlan Çarşısı'na ve batıda Taşhan'a kadar uzanan

Şekil 31. Karaoğlan Çarşısı.
Kaynak: Sağdıç, 1994, s. 19.

“yeni ticaret merkezi”ni oluşturmuşlardır (Şekil 28-11, Şekil 31 ve Şekil 32) (Aydın ve diğ., 2005, s. 247). Bu oluşumda, İstasyon ile yeni idari merkezin konumu da etkili olmuştur. Şekil 28’deki haritada görüldüğü gibi yönetici merkez, yer seçimi olarak yeni merkezin bir bölümünü ve çekim noktasını oluşturmaktadır. Bu oluşum, biçimsel bir modernleşmenin başlaması ile ekonomik özellikleri ve etnik karakteri ile farklılaşan müslüman ve gayrimüslim iki temel sosyal tabakanın mekânsal tercihlerinin, 19. yüzyılın ikinci yarısında daha belirginleşmesiyle ortaya çıkmış olup, bu iki kesimin farklı nitelikleri, 19. yüzyıl sonundaki ikili yapının da bir göstergesidir (Şahin Güçhan, 2001, s. 147-148).

Diğer taraftan, kentteki servetin el değiştirmesi, esnaf ve zanaatkarların çökme noktasına gelmesi, kent yönetiminde ortaya çıkan değişimler gibi nedenlerle, sof ürün ticaretinin merkezi ve sofaların sergilendiği ve depolandığı yer olan Bedesten’i işlevsiz hâle getirmiş, 1881 yılındaki yangında büyük hasar gören Bedesten, merkezin geçirdiği yapısal değişikliğin sonucu olarak uzun süre onarılamamıştır (Aktüre, 1981, s. 125). Kentin surların dışında yer alan ilk çekim noktası olan ve yerleşim alanının güney-batısında yer alan Demiryolu İstasyonu çevresinde ise kısa zaman içinde depo olarak kullanılan yapılar ile otel ve bazı ticari yapılar inşa edilmiştir (Şekil 28-10).

Şekil 32. Ankara Kalesi eteklerinde iplik hangarları.
Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0982.

Ankara'nın geleneksel yapısından modern kente dönüşüm sürecinde, çok kültürlü bir topluluğun, iş, ticaret ve sosyal ilişkilerinin gelişerek dışa dönük yaşamın çeşitlenmesi ve kentteki yabancılarla ortak kullanım alanlarının genişlemesinin bir başka göstergesi de kente gelenlerin kaldığı 'han'lardan 'otel'e geçiştir. Hanlar hem ticari işlevlerin yerine getirildiği hem de konaklama hizmeti verilen yerler iken 19. yüzyılın son çeyreğinde 1888 yılında inşa edilen Taşhan'ın (Şekil 28-5) bir bölümü Hotel d'Angora olarak modern anlamda konaklama hizmeti sunmuştur. İstasyon'dan Hükûmet Konağı'na giden yolun üzerindeki, 40-50 metre uzunluğunda, 100 odalı Taşhan, o zaman kentin yeni gelişmekte olan aksında yer almış ve bundan böyle Ankara'da oteller devri başlamıştır (Şekil 33). Tahtakale'de Fanfani Cami yanındaki büyük ev otele çevrilerek Cihan Oteli (Şekil 28-7) açılmış, daha sonra Zincirli Cami yanında Sebat Oteli (Şekil 28-6) hizmete sunulmuştur. Ankara otelleri, Millî Mücadele döneminde duyulan ihtiyaç ile handan iyice ayrılmış ve önemli bir buluşma yeri ve sosyal mekânları kapsayan

bölgede önemini artıracak olan Taşhan, 1923'ten itibaren tamamen bir otel olarak hizmet vermiştir (Aydın ve diğ., 2005, s. 288-290).

Diğer taraftan Tanzimat yöneticileri yörelerin ekonomisine destek sağlamak konusunda birçok girişimde bulunmuş olup, bunlardan biri de 1860'lı yıllarda "İslâh-ı Sanayi Komisyonu" adı ile bir organ oluşturarak, özellikle üretim alanında çözülmekte olan esnaf örgütlerini kooperatif şirketler hâlinde yeniden örgütleyip yaşatmaya çalışmıştır (Şenel, 2012, s. 511). Bunun yanı sıra 1869 tarihinden başlayarak Ankara'da Kışla meydanında, tarım ve sanayi ürünlerin teşhir edildiği bir panayır açılmıştır. Bu girişim Anadolu'da açılan ilk modern ticaret sergisi olup, Galanti tarafından Osmanlı'da ilk açılan resmi panayır olduğu ifade edilmektedir (Galanti, 2005, s. 89). Ekonomik organizasyon olarak önemli bir yenilik ise 1909 yılında Vali Mehmet Tefik Bey zamanında İç Anadolu'nun ticaret merkezi olan Ankara'da bir zahire borsası kurulmasına karar verilerek nizamnamesinin hazırlanmasıdır. Demiryoluyla birlikte artan zahire ticaretini düzene sokmak

Şekil 33. Taşhan Oteli.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 2852.

amacıyla ancak İkinci Meşrutiyet'ten sonra kurulmasına karar verilen zahire borsasının yeri için, ilk olarak İstasyon civarı düşünüldüyse de daha sonra Balıkpazarı'nda faaliyet göstermesi uygun bulunmuştur (Aydın ve diğ., 2005, s. 234, 324).

Sanayi Yapıları: Ankara'da sanayi yatırımları ticari faaliyete paralel olarak gelişmemiş ve merkezî yönetimin de bu konuda bir teşvik ve girişimi olmamıştır. Kredi mekanizmasını sağlayacak kurum ve işleyişte tarımsal kredi veren Ziraat Bankası dışında önemli bir canlanma olmamış, ticaret sermayesinin gelişimi hızlanmakla birlikte bu sermaye, endüstrinin gelişmesi için gerekli koşulların bulunmaması nedeniyle üretim alanına aktarılamamış ve değerlendirilememiştir (Aktüre, 1981, s. 61-66). 1875'lerde İngiliz Konsolosları, Ankara'da zanaat ve sanayinin yok derecesinde olduğunu, loncaların zayıflayıp ortadan kalktığını, hatta kentin artık kendi giyeceğini bile üretmeyip, İmparatorluğun diğer bölgelerinden getirtildiğini ve yüksek miktarda ithâlât yapıldığını belirtmişlerdir (Ortaylı, 2000, s. 210). Diğer taraftan, demiryolunun gelişi de Ankara'da önemli bir sanayinin gelişimine katkıda bulunmamıştır. Ankara'da sanayi olarak en önemli yapı, 19. yüzyılın son yıllarında 1890 sonlarında buhar gücüyle çalışan ve ilk un fabrikası olarak da geçen Buharlı Değirmen'dir (Şekil 28-9). Bunun yanı sıra 1907 tarihli Salname'ye göre ise Ankara sanayisi, buharlı değirmen olarak geçen bir un fabrikası dışında 12 değirmen, 21 fırın, 10 kiremithane ve 8 yağhaneden ibarettir (Emiroğlu, Yüksel, Türkoğlu ve Coşkun, 1994, s. 103). Eğitim bölümünde bahsedildiği üzere 1898'de eğitime açılan Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi de Ankara'nın ekonomik potansiyelini modern yöntemlerle geliştirmek amacıyla güden bir Tanzimat girişimidir (Keskin, 2012, s. 740-745).

Bunlara ilaveten, 1909'da askerî mühimmat üretilmesi amacıyla İstanbul'da kurulan İmalat-ı Harbiye bünyesindeki Zeytinburnu Silah Fabrikası, başkentin işgal edilmesi nedeniyle sökülerek 1921'de işçileri ile birlikte Ankara'ya getirilmiştir. Ankara, stratejik konumu ile cephenin gerisindeki kent olarak, esnafın da çabalarıyla, ordunun gereksinimi olan malların üretimine önemli katkılar sağlamıştır. 1924 Şehremaneti Haritası kapsamına girmeyen ve bugün, Makine Kimya Endüstrisi Kurumunun bulunduğu yerde, ilkel tezgahlarda üretim yapan Tophane ile yanında bir fişek fabrikası kurulmuştur (Aktüre, 2001, s. 57).

Toplumsal Yapının Değişimi, Yeni Sınıfsal Yapı ve Dışa Dönük Yaşam

1838 Baltalimanı Antlaşması'ndan sonra, İmparatorluğun Avrupa kapitalizmine açılmasına paralel olarak mülkiyet ve servet, toplumsal tabakalaşmanın tek belirleyicisi hâline gelmiş, etnik ve dinsel ayrımlar, artık toplumsal nitelikte yeni bölünmelerin öne çıkmasıyla arka planda kalmıştır (Tekeli, 1980, s. 238; Georjeon ve Dumont, 1999, s. xii). Bunun yanı sıra, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yaratmaya çalıştığı hukuki zemin ve eşit haklara sahip vatandaş kavramı ile modernleşme hareketiyle yaşanan değişim, yeni tüketim kalıpları ve dışa dönük bir yaşam tarzını körüklemiş ve Osmanlı kentinin 19. yüzyıldaki dönüşümünde, ekonomik ve ticari yapıdaki değişimler ve buna paralel olarak toplumun "milletler" arası ve "sınıflar" arası farklılaşma biçimi, kent dokusu üzerinde etki yaratan önemli unsurlardan biri olmuştur (Aktüre, 1981, s. 1). Bu süreçte toplumsal sınıflaşma daha belirgin hâle gelmiş ve toplumsal ve kültürel tabakalaşma, kentte ticaretten sosyal mekânlara, tören ve kutlama biçimlerinden toplumsal örgütlenmeye varıncaya kadar birçok konuda yeniliklere yol açmıştır.

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Ankara'da ekonomik değişimlere paralel olarak, toplumsal tabakalaşmada ekonomik işlevlerine göre birbirlerinden oldukça farklılık gösteren başlıca iki kesim ortaya çıkmıştır. Bunlar; biçimsel bir modernleşmenin başladığı üst düzey bürokratları ile eşrafı da içeren kesim ile kentin ticaret burjuvazisini oluşturan Rum ve Ermeni tüccar sınıfının oluşturduğu üst sınıf ile küçük ölçekte ticaretle uğraşan ve çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu küçük esnaf ve zanaatkârların oluşturduğu diğer gruptur (Aktüre, 1985, s. 895-896; Yavuz, 2000, s. 197). Yerli araçlar olarak Batı tarafından desteklenen Rum ve Ermeni tüccarların oluşturduğu sınırlı zümrede şekilsel bir Batılılaşmanın başladığı düşünülebilir (Yavuz, 2000, s. 197). Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kentin üst düzey bürokrasisini oluşturan ve kent yönetiminin değişim süreci içinde ortaya çıkan yeni bürokrat sınıfının yükselişine de küçük bir kesim olarak tanık olunmuştur (Şekil 34) (Aktüre, 1981, s. 124). Üst sınıf kapsamında diğer bir grubu, tarım ve hayvancılıkla uğraşan toprak aristokrasisinin üyeleri oluşturmaktadır. Bu kesimi, bir yandan da geleneksel olarak ilmiye sınıfına üye yetiştiren ve yönetimde de görev alan eski ayan aileler ve eşraf ile Ankara'nın ileri gelenleri oluşturmaktadır. Halkın günlük ihtiyaçlarına yönelik üretim yapan ve hizmet kesimini oluşturan küçük tüccar-

Şekil 34. Ankara'nın ileri gelenleri.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 2984.

larla, esnaf ve zanaatkârlar ise en kalabalık kesim olarak diğer grubu meydana getirmektedir (Aktüre, 2001, s. 42; Aydın ve diğ., 2005, s. 263- 264; Etöz, 2017, s. 25).

Çerçevesi çizilen ve maddi servet birikimine dayanan böyle sınıfsal bir farklılaşma ve bunun sosyal yaşamdaki temsilleri, belli tarzda hayat biçimi yaratmış ve bireyler arasındaki sınırları da belirginleştirmiştir. Bu yansıma, konut tipinden iç ve dış donanımına, giyim kuşamdan yeme içme kültürüne ve normlara kadar, toplumsal yaşamın tüm alanlarında insanları birbirinden ayıran bir nitelik taşımıştır (Etöz, 2017, s. 27).

Bu farklı sosyal kesimlerin iş yerlerinin mekân tercihleri de farklılık göstermiş ve demiryolu ile artan ticarete paralel olarak gelişen yeni iş yerleri ile ithal edilen malların satıldığı dükkânlar Şekil 35'de yer alan haritada görüldüğü gibi özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru yeni ticaret

merkezini [12] oluştururken, esnaf çarşıları [13] Yukarı Yüz ve Aşağı Yüz'de eski konumlarını sürdürmüşlerdir.

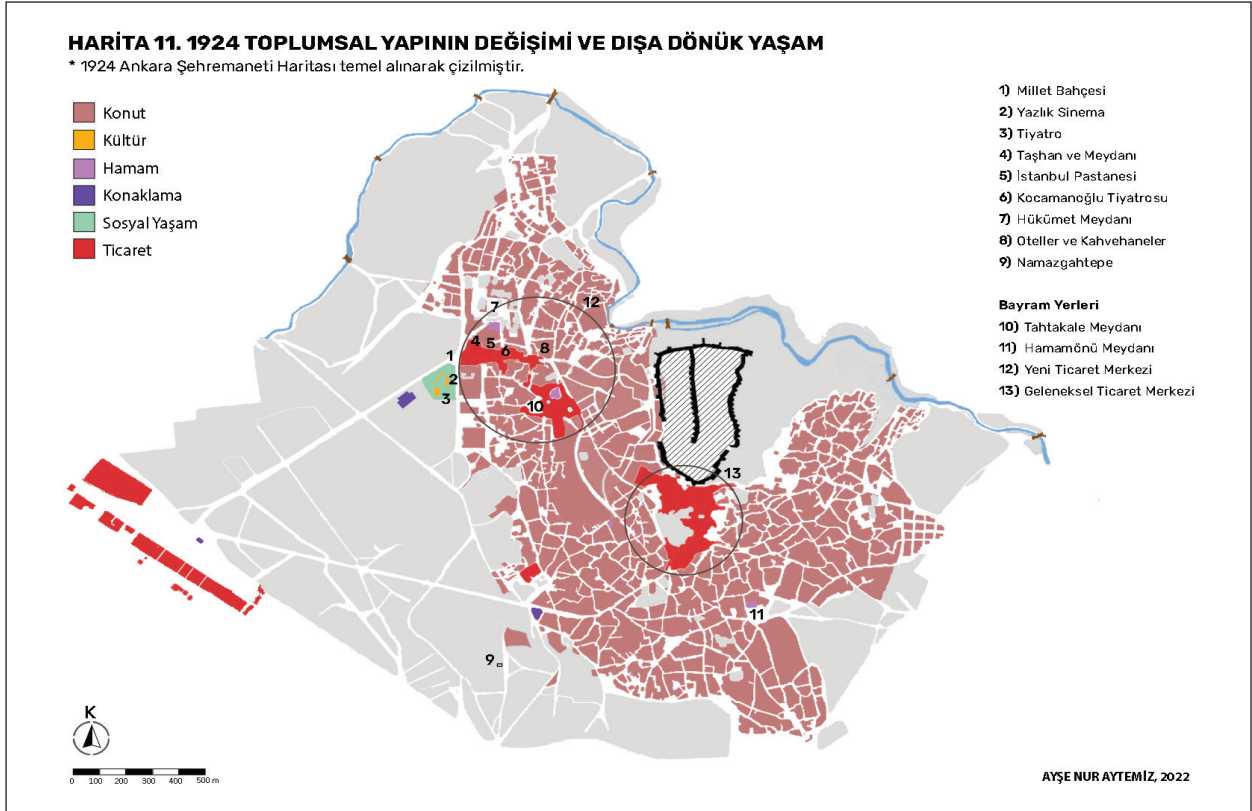
Toplumsal tabakalaşmanın konut düzeyinde de etkili olduğu görülmekte olup, kentteki zenginler ve üst düzey memurlar köşk ve konak olarak adlandırılan daha büyük konutlarda oturmakta ve özellikle bağ evleri, yaşam biçimlerinin değişmesi ve yeni zevk anlayışıyla, zengin aileler tarafından daha özenli ve süslü hâle getirilerek konaklaşmaktadır. Padişahın cülus töreninin akşamında evlerini aydınlatabilenler de genellikle köşk ve konaklarda oturan kesimdir (Denel, 2000, s. 134; Aydın ve diğ., 2005, s. 270).

Ankara'nın geleneksel yaşamı, hizmet sektörünün genişleyip çeşitlenmesiyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni zevkler ve davranış biçimleri ile değişmeye başlamış ve müzik, eğlence ve İttihatçıların getirdiği yeni spor anlayışı ile spor alanlarında gruplaşmalar, geleneksel biçimlerin dışında örgütlenmeler, yeni mekânlar ve yeni toplumsallaşma biçimleri yaratmıştır (Aydın ve diğ., 2005, s. 334-335).

Tüketim kalıplarının değişmesine ilişkin piyano ve pahalı halıların yanı sıra, sadece gayrimüslim evlerinde mevcut olsa da masa kullanımının ev yaşamında yer alması, ilk motorlu araçlar, lüks Avrupa markalı pahalı eşyalar ile Ankara eşraf ailelerinde fotoğraf ve gramofon ile taş plaklara sahip olanların mevcut olması, belli bir kesimde de olsa, o dönemde yeni tüketim kalıplarının oluşmaya başladığını göstermektedir. Söz konusu işlenmiş Batı kaynaklı mallara olan talebi yaratan etmenler çoğunlukla dış dinamikler olarak ortaya çıkmakta ve idari yapıdaki değişimin koşutu olarak kente yerleşen üst kademe devlet yöneticileri ve subaylar, ticaretin değişimi sonucu kentte bulunan yabancı şirketlerin personeli, banka temsilcileri, iç ve dış ticaretle zenginleşen Rum ve Ermeni nüfus, 19. yüzyıl sonunda Batı kaynaklı bu mallara olan talebi belirleyen kesim olarak görünmektedir (Aktüre, 1981, s. 68-70).

Ankara ticaretini etkileyen yeni tüketim anlayışına örnek olarak, dükkânlara tabela asılmasının yaygınlaşması da gösterilebilir (Şekil 36). Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Fehim, demiryolunun Ankara'ya getirdiği yeni insanlardan biri olarak, geçimini tabela yaparak ve ticari amaçlı resim çizerek sağlamıştır (Aydın ve diğ., 2005, s. 247, 300).

Tanzimat reformlarının sosyal yaşam üzerindeki diğer önemli bir etkisi ise, dinin belirlediği içe kapanık bir ha-

Şekil 35. Toplumsal yeniden yapılanma ve dışa dönük yaşamın izlenebileceği mekânların konumları.
Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

yat tarzından Batı kaynaklı dışa dönük yaşam anlayışına geçiştir. Bu dönemde, devlet ile halk arasında oluşan yeni ilişki, eğlence ve törenlere de yeni nitelik ve biçimler katmıştır. Kentin dokusunda parlak noktalar ve çizgiler olarak ortaya çıkan yeni hastane, tiyatrolar, oteller, tren istasyonları, kahvehaneler, restoranlar, park ve bahçeler gibi sosyal mekânlar kent manzaralarına dâhil olmuş ve üst düzey devlet erkanı, bu tür yeni sosyal alanlara tüm vatandaşları getirme amacıyla yeni alanların oluşumuna öncülük etmişlerdir (Yenişehirlioğlu, 2010, s. 506; Harvey, 2012, s. 61). Bu kapsamda, Ankara'nın yeni kamusal alanları, Hükümet Konağı Meydanı (Şekil 35-7) ve Taşhan Meydanı'dır (Şekil 35-4). Taşhan Meydanı bu bölgede oluşan yeni idari ve ticaret merkezinin yarattığı çekimle kamusal bir alana dönüşmüştür (Şekil 37). 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi, Hükümet Bahçesi'ne zafer takı kurulduğu İkinci Abdülhamid'in cülus töreni, Elmadağ'dan suyun kente getirilmesi, demiryolunun kente gelişi ve İstasyon'un açılışındaki görkemli ve kalabalık halk kutlamaları, sosyal ritüellerin yaygınlaşmasının bir göstergesi olup, kent halkı ile devlet arasındaki ilişkilerde bu kamusal alanlar önemli temas noktaları olarak hizmet etmiştir (Şekil 38) (Güler, 2007, s. 126-129). Söz konusu tören ve etkinlikler gerek kentli-

liğin hissedilme tarzı olarak gerekse de kentlilik bilincinin yerleştirilmesi bakımından önem taşımaktadır (Etöz, 1998, s. 171-172; Güler, 2007, s. 128).

Osmanlı kentlerinde halkın bir araya geldiği diğer bir ortak sosyalleşme mekânı, özellikle çocuklar için o döneme ait eğlenceler sunan ve son dönemde gelişmiş olduğu düşünülen "bayram yeri" olgusudur. Dışa dönük yaşam tarzıyla birlikte, özellikle İstanbul'da ramazan eğlencelerinin toplumsallaşması, tiyatroların artarak Anadolu turnelerine çıkması ve çadır tiyatrosunun oluşması, Anadolu panayırılarının canlanmaya başlaması gibi nedenlerle Ankara'da gelişen bayram yeri alanı Şekil 36'da yer alan haritada görüldüğü gibi, Aşağı Yüz için Tahtakale (Şekil 35-10), Yukarı Yüz için Hamamönü (Şekil 35-11) açık alanları olarak ortaya çıkmıştır (Şekil 39). Bu tür bayram yerleri, cambazhane, çadır tiyatrosu, kaydırak, atlı karınca, dönme dolap, niyetçi, ayıcı, keten helvacı, macuncu ve öteki seyyar satıcılarıyla halka çeşitli eğlenceler sunmuştur (Aydın ve diğ., 2005, s. 281-282).

Tanzimat Dönemi'nde önem verilen kent imajı çerçevesinde kenti güzelleştirmek amacının yanı sıra sosyal mekân olarak da işlev gören Millet Bahçesi, 1919 yılında bahçesine yazlık sinema ve tiyatro binası (Şekil 35-15) ile

Şekil 37. Taşhan Meydanı.
Kaynak: Sağdıç, 1994.

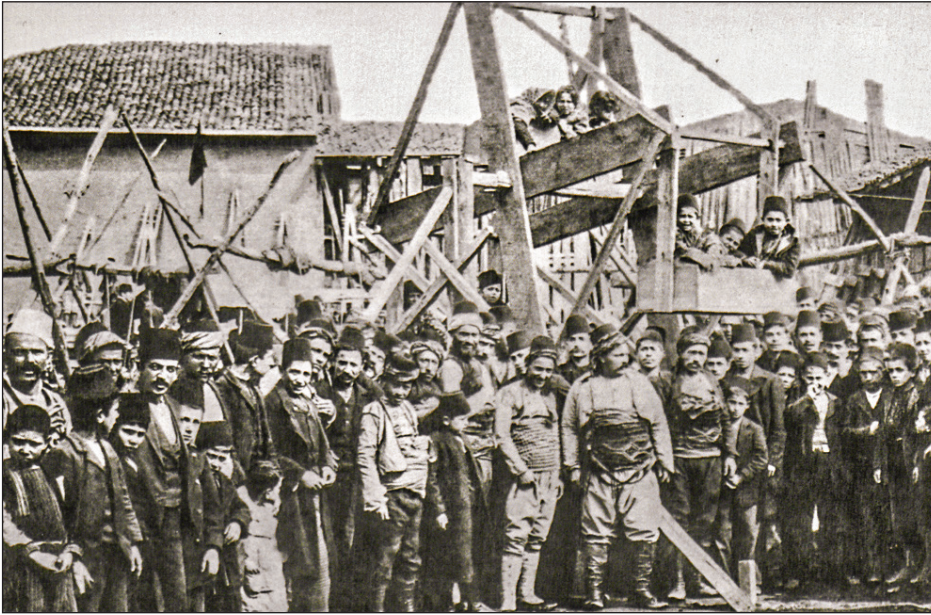
bir kültürel mekân olarak dışa dönük yaşama hizmet etmiştir. Ankara’da yeni yönetim merkezi civarında örnek bir bahçe olması istenen ve ortasında bir havuz bulunan Millet Bahçesi, özel önem verilerek gittikçe büyüyen ve yeşillenen bir alan teşkil etmiştir. Kurtuluş Savaşı sırasında tiyatrodaki “Vatan yahut Silistre” oyununun oynanması, zaman içinde bahçenin siyasallaşmaya da hizmet ettiğini göstermektedir (Aydın ve diğ., 2005, s. 369).

Ankara’da 1890’lardan itibaren yeni toplumsallaşma biçimleri görülmüş, özellikle demiryolunun da katkısıyla kentin eğlence hayatına tiyatro ve gazinolar girmiştir. 19. yüzyıl sonlarına doğru 1891 yılında Balıkpazarı’nda Kocamanoğlu tarafından yaptırılan tiyatrodaki (Şekil 35-14) bir süre oyunlar oynanmıştır. Bu dönemde, kente demiryolu inşaatı nedeniyle canlılık gelmiş ve dönemin ileri görüşlü valisi Abidin Paşa da ilk gecesinde tiyatroya

Şekil 38. Kaleye suyun geliş töreni.

Kaynak: Sağdıç, 1994.

Şekil 39. Hamamönü bayram yeri.

Kaynak:VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0989.

Şekil 40. Ankara Sultanisi futbol takımı.

Kaynak: Aydın ve diğ., 2005, s. 317.

giderek, birçok konuda olduğu gibi yine öncülüğünü ve desteğini göstermiştir. Henüz Ankara'nın orta sınıfı, tiyatro ve gazinoya pek rağbet etmese de gayrimüslim cemaat ile memur ve subayların sık gittiği tiyatro ve gazinoya daha sonra Cenderoğlu Tiyatrosu da eklenmiştir. Ahmet Fehim Bey'in girişimleriyle konserler vermek üzere on kişilik bir Macar orkestrası Ankara'ya gelmiş, ayrıca o dönemde Anadolu'ya has tuluat kumpanyaları ve varyete toplulukları zaman zaman gelerek gazinolarda gösteriler yapmışlardır (Etöz, 1998, s. 174-175; Geor-geon, 1999, s. 111-112). "Anadolu türü" tuluat ve çadır tiyatrosunun yaygınlaşarak, geleneksel ve Batı tarzlarının karması tiyatroculukların sürdürüldüğü, 1913 yılında Ankara'ya gelen Dr. Bela Horvath'ın ifadelerinden anlaşılmaktadır (Aydın ve diğ., 2005, s. 293). Horvath'ın *Anadolu 1913* adlı kitabında, Ankara sokaklarında bir tellalın bağırarak Othello biletleri sattığını yazmakta ve o yıllarda Anadolu'da Shakespeare oynanıyor olmasını hayretle ifade etmektedir (Özkan, 2012, s. 267).

Spor konusunda ise Ankara'da futbolun 1910'lara doğru oynanmaya başladığı kabul edilmektedir. Nizami bir lig kurulmadan önce, Kurtuluş Savaşı dolayısıyla Ankara'ya

gelen askerî talimhahlar, askerî sanat okulu talebe ve us-talarına dayanan bazı takımlar kurulmaya başlanmış ve Milli Mücadele zamanlarında bile futbol oynanmaya devam edilmiştir (Bora, 2017, s. 431). Bunun yanı sıra spor konusundaki girişimler, yeni bir ekonomi ve toplum yaratma hedefinde olan İttihatçıların, eğitim kurumlarına futbolu katmaları ile devam etmiştir (Şekil 40). Bu okulların spor karşılaşmalarına ilişkin haberlerin fotoğraflarla basında yer alması, dönemin yeni eğilimlerini görmek açısından önemlidir (Bora, 2017, s. 432).

Mülkiyet Haklarının Kurumsallaşması ve Tebaaya Verilen Eşit Haklar

Tanzimat hareketinin temel hedefi, devletin güçlenmesi ve huzurun yerleşmesi temel ekseninde, bütün sosyal kesimlerin aynı haklardan eşit olarak yararlanması ve din farkı gözetmeksizin, halka devlet içinde merkezî bir yer verilerek Osmanlı vatandaşlık kavramının yerleşmesi ve devletin halk için var olduğu düşüncesinin getirilmesidir (Aktüre, 2001, s. 47). Tanzimat'ın ilanından sonra kamuoyuna ilan edilen 1856 Islahat Fermanı, özellikle üç alanda; eşit vergilendirme, eşit askerlik hizmeti ve yaşam,

namus ve mülkiyet için eşit garantiler konusunda radikal değişiklikler getirmiştir (Köksal, 2019, s. 9-10).

1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile daha önce miri toprak statüsünde olan küçük çiftçi işletmeleri için özel mülkiyet hakkı kabul edilmiş ve 1869 tarihli kanunla yabancılara da kentlerde ve kırsal alanda mülk ve toprak sahibi olma hakkı veren düzenlemeler yasallaştırılmıştır. Kozmopolit bir yapıya sahip olan ve gayrimüslim cemaatlerin de yüz yıllardır yaşadığı Ankara'da bu kanunlardan sonra kent çevresindeki tarım alanında hızlı bir toprak alışverişi yaşanmıştır. Miri toprakların yeni sahipleri, sermaye birikimi olanaklarına sahip olan mütesellim, kadı, kethüda gibi üst kademe yöneticileri, Rum ve Ermeni milletler ile yeni Arazi Kanunu'nun da yarattığı imkânla eşraf ailelerine sahip olduğu toprakları genişletme imkânı vermiş ve eşrafın daha da güçlenmesine katkıda bulunmuş, buna bağlı olarak emlak dayalı servette bir yoğunlaşma görülmüştür. Diğer taraftan, bağ evleri olgusunun yaygınlaşmasında 1858 Arazi Kanunnamesi'nin de etkili olduğu düşünülmektedir (Aktüre, 2001, s. 51-52).

Gayrimüslim cemaatlere yeni özgürlükler tanınması kapsamında kendi kiliselerini ve ihtiyaç duydukları diğer binaları inşa etme hakkının verilmesi, Ankara'da da yeni gayrimüslim dini yapıların inşa edilmesi ve onarılmasının yolunu açmıştır. Ankara'da 1873-1885 döneminde bir Rum kilisesi inşa ve bir diğeri restore edilmiştir (Aydın ve diğ., 2005, s. 215). Bu bağlamda, 1890'da Ankara'yı ziyaret eden gezgin Cuinet, gayrimüslim grupların dini yapılarından etkilenerek, kentin çok kültürlü yapısına işaret etmiştir (Galanti, 2005, s. 254). Ayrıca bir Katolik Ermeni okulu 1876'da, iki Rum okulu ise 1869 ve 1883 yıllarında açılmıştır (Ortaylı, 1994, s. 111; Şimşek, 2015, s. 74).

Tanzimat Dönemi'nde gayrimüslim tebaanın toplumsal yaşamda elde ettiği bir başka sosyal ve idari statü, kent yönetiminde önemli mevkilerde bulunmalarıdır. Gayrimüslimler Ankara Vilâyeti dahilinde, nüfusları ve iktisadi nüfusları ölçüsünde müslümanlarla eşit bir biçimde idareye katılmışlardır. Vilâyet ve kaza idari meclisleri, temyiz divanı ve meclisi belediyelerde, diğer Anadolu vilâyetlerinin tersine, Ankara'da gayrimüslimlerin yarı yarıya üyelikler elde ettiğine tanık olunmaktadır (Ortaylı, 1994, s. 111-112).

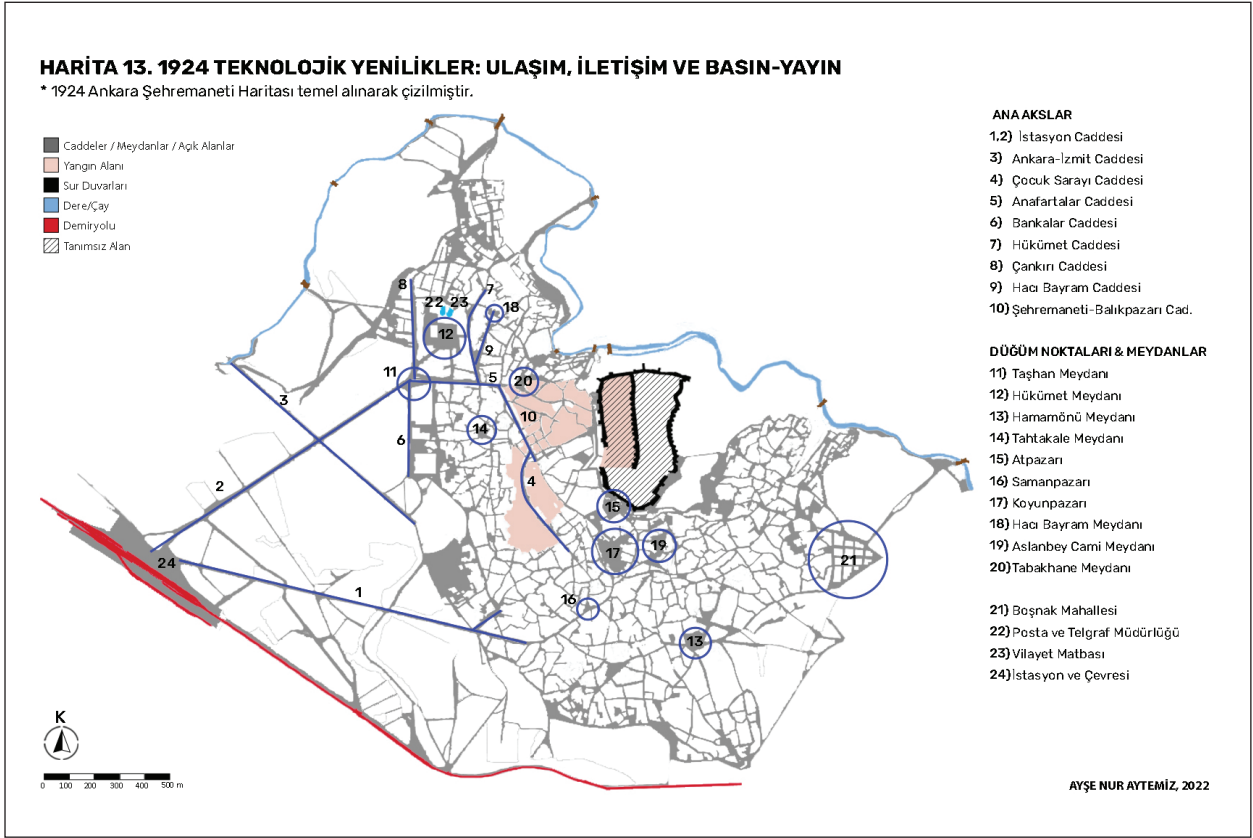
Teknolojik Yenilikler: Ulaşım, İletişim, Basın ve Yayın

19. yüzyılda Batı ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyal denetiminin uygulanmasında ula-

şım ve haberleşme önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamikleri ile birleşerek Batı kapitalizminin yarattığı dönüşüm, üretim teknolojisinde önemli değişimler olmadan, özellikle ulaşım teknolojisinde ve dış ticaretin biçimindeki değişimlerle gerçekleşmiştir. Yönetimdeki merkezileşmede yeni teknolojiler, özellikle ulaşım ve iletişim sistemleri bu yönetsel kontrolün sağlanması için çok hızlı olarak ithal edilmiştir (Tekeli, 1980, s. 238).

Tanzimat'ın ilanı akabinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1840'ta uygulamaya konarak, haberleşme alanında atılan önemli bir adım olan Posta Nezareti, Ankara'da 1841-1842 yıllarında oluşturulmuştur. Telgraf sistemi ise 1853 Kırım Savaşı'nda Osmanlı topraklarına girmiş ve 1868 yılında İstanbul'un yaklaşık tüm İmparatorluk topraklarıyla telgraf haberleşmesi sağlanmıştır. 19. yüzyılda, otokratik merkezleşmenin en önemli aracı olan telgraf, İstanbul'dan Basra'ya çekilen hatla Ankara'ya da ulaşmış, 1872 yılından itibaren posta ve telgraf kuruluşları birleştirilerek Posta-Telgraf İdaresi'nde yürütülmeye başlanmıştır. Masrafların bir kısmı halk tarafından karşılanan Ankara telgraf hattı, hükümet açısından taşra ile daha kolay bir iletişim imkânı sağlaması itibarıyla daha merkezi bir yönetimin, yerel ölçekte ise önce ticaret potansiyelinin değerlendirilmesinin, daha sonra da Millî Mücadele döneminde Ankara'nın İmparatorluğun ve dünyanın önemli merkezlerine bağlamanın vasıtası olmuştur. Bu kapsamda yine 19. yüzyılın son çeyreğinden sonra 1886 yılında genişletilerek onarımdan geçirilen Ankara Telgraf ve Posta Müdürlüğü [22], Şekil 41'de yer alan haritada görüldüğü gibi Hükümet Konağı'nın çekim yarattığı İdari Merkezde yerini almıştır (Çadırcı, 2013, s. 298). Söz konusu alt katı taş, üst katı ahşap çatıklı olan Posta ve Telgraf İdaresi binasının dönemin kartpostallarında gösterilmiş olması (Şekil 42) ise modernleşme bağlamında teknolojik bir gelişmenin, bir prestij aracı olarak sunulduğunu göstermektedir (Avcı, 2017, s. 129-130).

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte uzun zamandır ihmal edilen karayollarının yapım ve tamirine önem verilmeye başlanmış ve odaklanılan kent imajı çerçevesinde, özellikle Sultan Abdülmecid döneminde yol sorunu üzerinde önemle durulmuştur. Bu kapsamda, Ankara'da Nafia Komisyonu tarafından belirlenen ihtiyaçlar doğrultusunda, devletin mühendis, araç ve malzeme sağlayacağı, kent halkının da yılda 4 ila 20 gün çalışacağı angarya ve bağış yoluyla yol şebekesini düzeltmeye girişilmiştir. Bunların yanı sıra, o döneme değin yaya ölçeğinde bir kent olan

Şekil 41. Teknolojik Yenilikler, Ulaşım ve İletişim Haritası.

Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

Şekil 42. Ankara Telgraf ve Posta Müdürlüğü.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0726.

Ankara'da, 19. yüzyıl sonlarında yaygınlaşan ve kentin fiziki yapısına da etki eden at arabası olgusunun, özellikle 1880'lerden sonra kent içinde yeni inşa edilen yol düzenlemelerinde de etken olduğu görülmektedir (Aktüre, 1981, s. 140). Kente yeni gelen İstanbul kökenli sivil ve askerî bürokratlar ile dış ticaretle uğraşan Rum ve Ermeni varlıklı kesim, at arabasının yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır. At arabasının yaygınlaşması, yeni yolların, tekerli araçlarla ulaşma, su ve kanalizasyon hizmetlerinin götürülmesine uygun yollar olarak inşasını sağlamıştır. 1890'da açılan İstasyon Caddesi (Şekil 41-1,2 ve Şekil 43) ve Boşnak Mahallesi'ndeki (Şekil 41-21) dama tahtası planlı yol ağı, bu konudaki örneklerdir (Önsoy, 1994, s. 135).

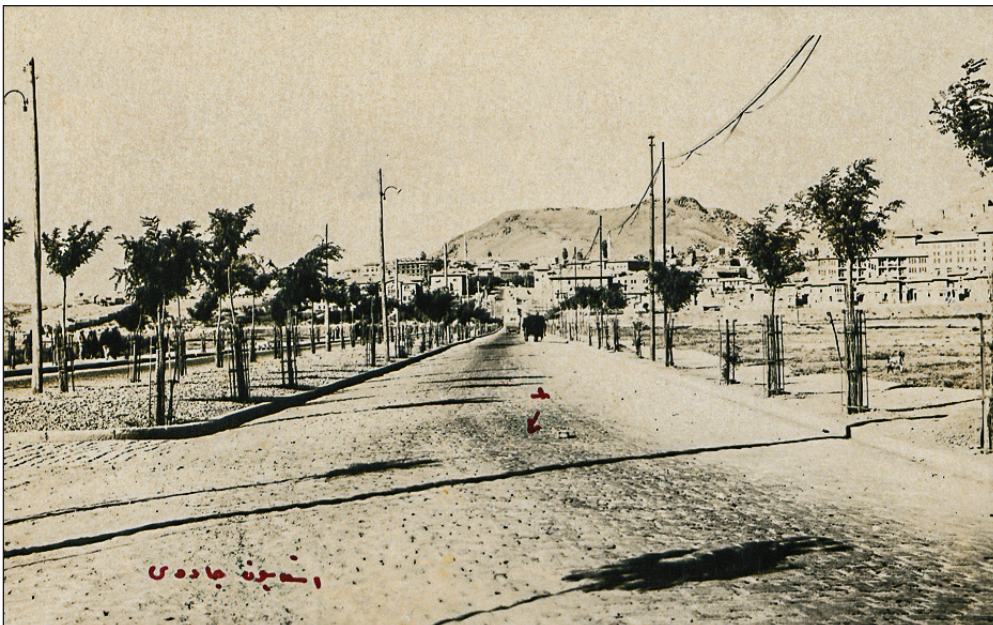
Yeni idari merkez, yeni ulaşım akslarının ve altyapı iyileştirme çalışmalarının odak noktası olarak alınmış, 1892 yılında demiryolu hattının açılmasını takiben İstasyon ile Hükümet Konağı, dönemin ölçütlerine göre oldukça geniş denilebilecek İstasyon Caddesi ile, Şekil 41-1'de görüldüğü üzere, birbirine bağlanmış, ayrıca 1924 Şehremaneti Haritası'nda yine İstasyon Caddesi olarak geçen cadde ise kentin güneyini demiryoluna bağlamıştır. Önemli bir çekim merkezi olarak ortaya çıkan demiryolu ile gelişen İstasyon Caddesi hem yeni ticari hem de idari merkezle birlikte kentin batıya doğru gelişmesine neden olmuştur. Kent içi yeni ulaşım akslarının oluşturulmasında, idari merkez, kamusal alanlar, istasyon gibi yeni

çekim merkezlerinin nirengi noktası olarak alındığı görülmektedir (Şekil 41).

Ankara'da iki yeni caddenin yanı sıra Şehremaneti-Balıkpazarı Caddesi (Şekil 41-10), Anafartalar Caddesi (Şekil 41-5), Ankara-İzmit Caddesi (Şekil 41-3), Bankalar Caddesi (Şekil 41-6) ve Çocuk Sarayı Caddesi (Şekil 41-4), kentin modernleşmesi kapsamında yapıldığı anlaşılan ana arterler olarak görünmektedir. Kent içi yol çalışmalarının yanı sıra 1885 ile 1892 yılları arasında kenti çevreleyen yollarla birlikte, demiryoluna giriş çıkışları düzenlemek amacıyla da yollar inşa edilmiştir (Önsoy, 1994, s. 135).

Diğer taraftan, Şekil 41'de yer alan haritada görüldüğü gibi, kuzeye doğru devam eden Hatip Çayı'nın üzerindeki köprü sayısının artması, kentin yerleşim alanıyla çevre ilişkilerinin yoğunlaştığını göstermektedir.

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında, Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyal denetimini pekiştirmek kapsamında, her liman kenti dış sermaye yatırımları ile gerçekleştirilmiş demiryolları ile tarımsal ürünlerin yetiştirildiği hinterlanda bağlanmış ve bu ulaşım türü değiştirme noktası oluşturmuştur. Gerek tarımsal potansiyeli gerek Anadolu'daki stratejik konumu önemli bir kent olan Ankara da, Batı'nın stratejik denetimi bağlamında nasibini almış ve buna göre 19. yüzyılın sonunda Ankara'nın geleceği açısından da belirleyici rol oynayan demiryolu kente ulaşmıştır. Kentin Hükümet Konağı

Şekil 43. İstasyon Caddesi.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 2161.

Şekil 44. Demiryolu İstasyonu.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanvanter no: 1023.

odaklı yeni idari merkezin yanı sıra ikinci çekim noktası olarak öne çıkan ve 1893 yılında kente ulaşan Demiryolu İstasyonu'nun (Şekil 44), kentte yüzyılın en büyük töreniyle açılışı yapılmış ve istasyonun Ankara'ya gelişi, demiryolunu memleket hayatının kaderini hızla değiştirecek bir unsur olarak gören halkın yoğun katılımıyla gerçekleşmiştir. Vali Abidin Paşa'nın konuşması demiryolundan kentin gelişimine yönelik beklentileri ifade etmiş ve basın da bu büyük coşkuyu yansıtmıştır (Şekil 45) (Ortaylı, 1994, s. 112-113; 2000, s. 208). Anadolu Demiryolu ile tarıma açılan arazi miktarı genişlemiş, tarımsal üretim, fiyatlar ve ihracat ile birlikte, bölgenin pazar ekonomisindeki önemi artmıştır (Yavuz, 2000, s. 201). Bunun yanı sıra, Ankara eksenini üzerinden dış dünyaya bağlanan Kayseri, Kırşehir ve Yozgat için bölgesel bir merkez olan Ankara'ya olan bu bağımlılık, demiryolu ile daha da artmış olup, Ortaylı, Osmanlı Ankara'sının iktisadi bakımından bu önemini "kentnin hinterlandla bağları gerçek anlamda demir gibi olmuştur" sözleriyle özetlemiştir (1994, s. 110). Bu doğrultuda, kentin surların dışında yer alan bir çekim noktası olarak kısa zaman içinde, İstasyon Direksiyon (İdare) binası çevresinde, otel ve mağazalar ile zahire depoları olarak kullanılan yapılar (Şekil 41-24) inşa edilmiştir.

Şekil 45. Demiryolu açılışını konu eden Servet-i Fünun Gazetesi.

Kaynak: Tonga, 2021, s. 164.

Ticaretin gelişmesinin yanı sıra yolcu ulaşımı bakımından da demiryolu büyük kolaylık sağlamış, başkentten Ankara'ya haftalarca yolculuk yapılırken, demiryolu hizmete girdikten sonra İstanbul'dan Ankara'ya, Eskişehir'de konaklanarak, iki günde gelinmesi mümkün olabilmektedir. Yolcu ulaşımı bakımından 1907 yılı verilerine göre toplam yolcu sayısı, şehir nüfusunun yaklaşık % 13'üne teka-bül etmektedir (Aydın ve diğ., 2005, s. 232-234).

Bunların yanı sıra demiryolunun gelişi Ankara kent imajına da yansımış, evlerin dış cephelerinin beyaza boyanması zorunluluğu uzun yıllar devam etmiştir. Bu görüntü kaygısının arka planında, demiryolunun Ankara'ya gelmesi ile kenti ziyaret edecek insanların düzenli bir şehir görmesi ve özellikle de kent imajı kaygılarının mekâna yansıtılmasının olduğu düşünülebilir (Aydın ve diğ., 2005, s. 233).

Öte yandan, Milli Mücadele ve sonrasında Cumhuriyet'in başkenti olması yolunda Ankara, Anadolu'daki merkezî konumunun yanı sıra, özellikle İstanbul ve Batı Anadolu'ya demiryolu bağlantılı olması ile bir üstünlük sağlamış, ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda eski ticari önemini yeniden kazanmıştır (Georgeon, 1999, s. 114).

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte başlayan modernleşme döneminde, 1864 tarihli Tuna Vilâyeti Nizamnamesi ile vilâyetlerin oluşturulması sürecinde kurulan toplumsal ve kültürel alandaki en önemli yeniliklerden birisi, vilâyet matbaaları ile vilâyet gazeteleridir (Seyitdanlıoğlu, 2010, s. 52-53). Ankara'da da 1870-1871 yıllarında faaliyete geçirilen Vilâyet Matbaası (Şekil 41-23), yeni idari merkezde Hükümet Konağı'nın kuzeyindeki binada hizmet vermiş ve 1872 yılında haftalık olarak Türkçe yayımlanmaya başlanan *Ankara Vilâyet Gazetesi*'nin basımı ile *Vilâyet Salnamesi* dışında, dışarıdan ücreti karşılığı dinî veya edebi yayınları da basmıştır (Tuğluca, 2003, s. 160-162; Galanti, 2005, s. 72; Koç, 2014, s. v-vi). 1912'ye kadar yayını sürdüren *Vilâyet Gazetesi* gerek şekli gerek içeriği bakımından valilerin özel önem verdiği matbuat unsuru olmuştur. Tanzimat reformları ve uygulamalarının halk tarafından tanınması ve kanıksanması amacıyla bir iletim aracı olarak kullanılan Gazete, bu bakımdan sosyal, ekonomik, eğitici ve siyasi yönleri ağır basan bir nitelik kazanmıştır (Tuğluca, 2003, s. 160-162). Ankara'da 1871-1907 yılları arasında toplam 13 defa yayımlanan *Ankara Vilâyet Salnameleri* ise birçok alanda istatistiki verileri kapsamaması bakımından günümüz Ankara kent tarihi araştırmaları için önemli bir kaynaktır (Koç, 2014, s. v-vi).

Ayrıca, 6 Nisan 1920'de Ankara'da Anadolu Ajansı'nın kurulması, basın alanında yaşanan önemli gelişmelerden bir diğeridir. Mustafa Kemal'in direktifiyle kurulan ajans, Anadolu'daki ulusal hareketi dünya kamuoyuna duyurmayı hedeflemiştir. Bunun yanı sıra Türkiye Millet Meclisi'nin resmî gazetesi *Ceride-i Resmîye* 7 Ekim 1920'de yayımlanmaya başlamıştır (Sarı, 2021, s. 11).

Tanzimat Dönemi Ankara'sını Etkileyen Diğer Unsurlar

Kuraklık ve Kıtık

Ankara'nın bu dönemde hem ekonomik işlevlerini hem de nüfus yapısını olumsuz yönde etkileyen faktörlerden birisi, 1845, 1874, 1887 ve 1890 yıllarında yaşanan kuraklık ve onun getirdiği kıtlık gibi felaketlerdir. Halkın önemli bir bölümünün geçimini tarımla sağladığı Ankara Vilâyeti'nde yaşanan kuraklık, İmparatorluğun tahıl depolarından sayılabilecek bu bölgede erzak sıkıntısı ve toplumsal kargaşalara neden olmuştur. Özellikle 1845 kuraklığı ile 1872 yılında başlayan ve üç yıl kadar süren ikinci kuraklık dalgası nüfus erozyonuna neden olan göçü hızlandırmış ve ölümlere yol açmıştır (Avcı, 2017, s. 120-121). Her iki büyük kuraklık ve kıtlık durumunun Ankara'da yarattığı olumsuz etkileri azaltmak amacıyla, merkezî hükümetin sorunlara karşı yeni politikalar üretmesine yardımcı olan bir Tanzimat uygulaması olarak komisyonlar kurulmuş ve bu komisyonlar sorunların çözümü için takip etme, yönlendirme ve denetleme uygulamalarını yerine getiren çalışmalar yapmıştır (Aydın ve diğ., 2005, s. 226-227).

Bunun yanı sıra 1872 yılında başlayan büyük kuraklık ve kıtlık, Ankara ve yakın çevresinde salgın hastalıkların (tifüs, sıtma, humma, bağırsak ve mide hastalıkları) ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu hastalıkların tedavi edilmesi için başkent İstanbul'dan Ankara'ya doktor, eczacı ve tıbbi malzeme gönderilmiştir (Tekemen Altındaş, 2016, s. 217).

Yangınlar

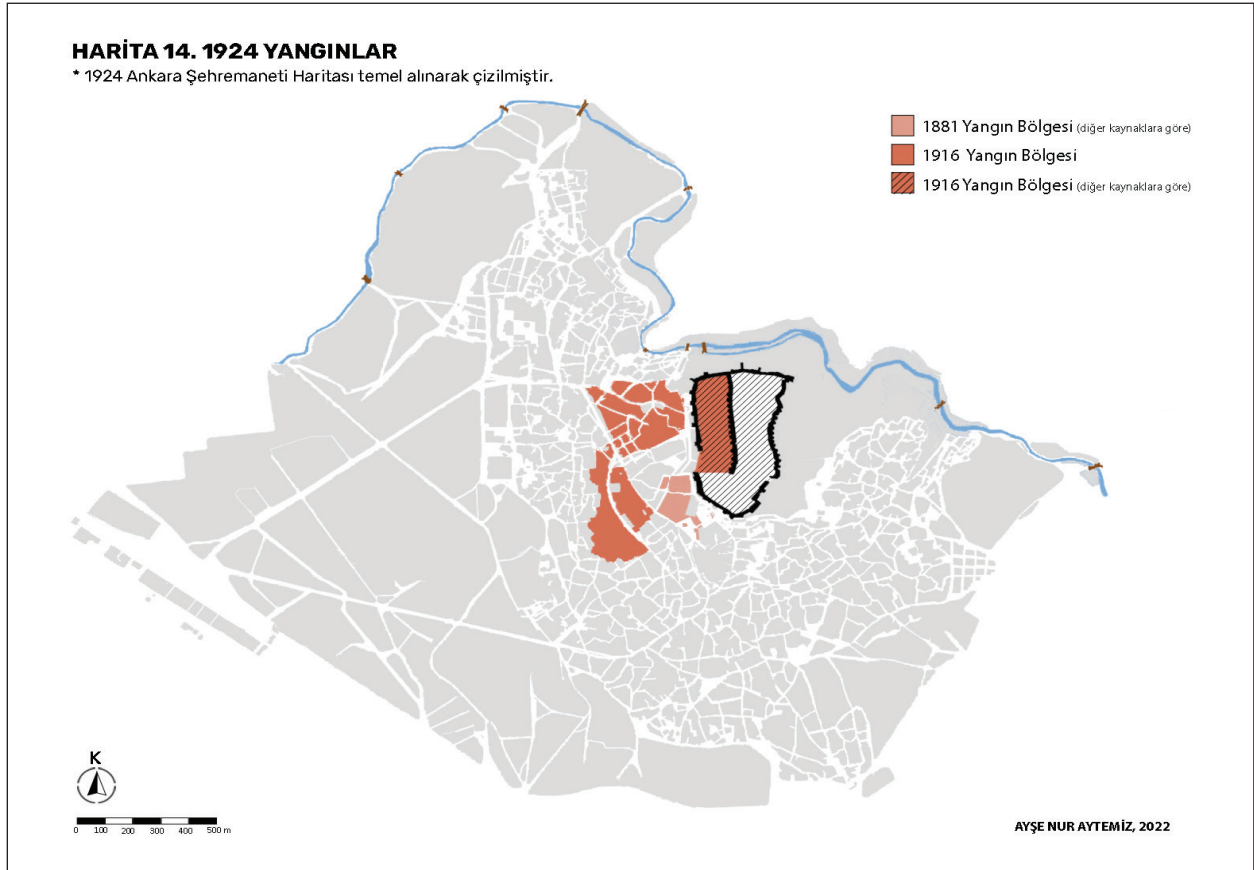
Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl kentlerinin fizikî görünümünü değiştiren ve kent dokularında kalıcı değişimler yaratan bir etken de yangınlardır. Özellikle konut mimarisinde büyük çoğunlukla ahşap malzemenin kullanıldığı Osmanlı kentlerinde çok sık rastlanan yangınlar, kentlerin bazı bölgelerini kısmen veya tamamen yok etmiştir (Georgeon ve Dumont, 1999, s. viii).

Ankara’da da sıklıkla çıkan yangınlar *Vilâyet Gazetesi*’nde sık sık haber olmuş ve 1871 ve 1921 yılları arasında bu konuda 66 adet yangın ibaresiyle karşılaşılmıştır (Tuğluca, 2003, s. 124). Bunların içerisinde 1881 ve 1916 yangınları geniş alanları kapsamış, kent dokusunda önemli tahribatlar yaparak, kentin ekonomik ve sosyal yapısında telafisi uzun zaman alan kayıplara neden olmuştur. Büyük zararlar veren bu yangınlar özellikle Cumhuriyet Ankara’sına girilirken kentin bakımsız görünümünde büyük rol oynamıştır. Bu dönemde meydana gelen yangınların hızlı yayılarak daha çok alanı kapsaması ve zarar vermesinin önemli bir nedeni ise malzeme olarak ahşap yapıların yaygınlığının yanı sıra bu yapıların birbirine çok yakın olarak inşa edilmiş olmasıdır.

1881 yangını Ankara Kalesi’nin içinde ve dışında meydana gelmiş ve 1924 Şehremaneti Haritasında “Harik Mahalli” olarak yer alan bölge ve özellikle 1924 Yangınlar Haritasın-

da görülen 1881 yangın yeri, Tunçer’in (2001, s. 65) çalışmasından yararlanılarak oluşturulmuştur (Şekil 46).

1881 yangını, Ankara Kalesi bölgesinin yanı sıra Kale’nin surlarına da büyük zarar vermiş ve bu surlar zaman içinde tamamen yıktırılmıştır (Şekil 47). 1839 Kent dokusu haritasında (Şekil 11) yer alan dış surun 1924’te (Şekil 12) artık yer almadığı gözlenmektedir. Buna göre, Ankara artık açık bir kente dönüşmüştür. Ayrıca bu yangında dönemin önemli ticari odak noktası olan Mahmut Paşa Bedesteni zarar görmüş ve özgün niteliklerini kısmen yitirmiştir. Bu hasardan Ankara’nın ticari hayatı da etkilenmiş, Ankara Kalesi ise beğenilen görünümünü önemli ölçüde kaybetmiştir (Bakırer ve Madran, 2000, s. 112; Günel ve Kılıcı, 2015, s. 91). 1878 tarihli Vilâyet Belediye Kanunu uyarınca kurulması gereken tulumbacı örgütünün Ankara’da kuruluşu ise ancak 1881 yangınından sonra gerçekleşebilmiştir (Denel, 2000, s. 132-133).

Şekil 46. Yangın alanı.

Kaynak: 1924 Şehremaneti Haritası altlık olarak alınarak tekrar çizilmiştir.

Şekil 47. Yangın sonrası Ankara Kalesi.

Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 1291.

Ankara’da meydana gelen diğer büyük yangın olan 1916 yangını iki gün iki gece sürmüş ve kentin en zengin ve gösterişli mahallelerini de kapsayan 19 mahalleden 8’ini tamamen, 11’ini ise kısmen yok etmiştir (Şekil 48). Daha çok iki katlı ve ahşap karkas yapılardan oluşan bu bölümün, yangın öncesi kentin en mamur yeri olduğu bilinmektedir (Şekil 49) (Şahin Güçhan, 2001, s. 149). Tamamıyla yanan 8 mahallede yanan binalardan 7’si kilise, 2’si cami ve 6’sı mescittir (Esin, 2012, s. 22; Esin ve Etöz, 2015, s. 77). Yangından sonra Hisarönü, Çıkırıkçılar Yokuşu, Atpazarı ve çevresi önemini yitirmiş, kentin ortasında büyük ve sahipsiz kalan bu alanların imarı ancak Cumhuriyet’in ilanından sonra gerçekleşebilmiş ve bu büyük yangın, bir anlamda Osmanlı Ankara’sının sonu olmuştur (Aktüre, 2001, s. 55; Günel ve Kılıcı, 2015, s. 100). Resmî bir tahmine göre yangında 1.500’den fazla yapı tamamen yanmış ve bu durum kentte daha sonra

Cumhuriyet Dönemi’nde iyice artan konut sorununda önemli bir etken olmuştur. 1916 yangınının diğer bir sonucu da evleri yanan Rumlar ve Ermenilerin diğer illere göç etmesi ve tehcir gibi diğer sosyal nedenlerle birlikte bu süreçte kentten ayrılmalarıdır (Aydın ve diğ., 2005, s. 332, 337).

Diğer taraftan, kentin ortasında büyük ve sahipsiz kalan bu alanın 1930 yılına kadar eski kent dokusunda en çok değişime uğrayan yerlerden biri olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, 1932 yılında uygulamaya konulan Jansen Planı’nın protokol alanı olarak pasif koruma altına aldığı bölgenin bir kısmı daha sonra “Hisarönü Park” olarak yeniden düzenlenmiştir (Tunçer, 2001, s. 87). Bu alanlardaki kullanımın çoğunluğu ise konutlardan oluşmaktadır. Geleneksel konutlardan oluşan bu kesim, Kurtuluş Savaşı döneminden başlayarak dokusunda yeni yapılaşmaya sahne olmuştur (Mihçioğlu Bilgi, 2010, s. 113, 150).

Şekil 48. Yangın sonrası Hisarönü Mahallesi.
Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0229.

Şekil 49. Yangın öncesi Hisarönü Mahallesi.
Kaynak: VEKAM Kütüphanesi ve Arşivi, Envanter no: 0980.

Sonuç

Yapılan araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda, Ankara'nın incelenen dönemde Tanzimat uygulamalarının mekâna yansımalarının ve değişim sürecinin iki dönemde meydana geldiği sonucuna varılmıştır. Buna göre, sosyal ve ekonomik değişimin yanı sıra ıslahat kapsamında yapılan yasal düzenlemelerin uygulamaya geçirilmeye birlikte henüz mekâna yoğun olarak yansımadağı bir başlangıç ve hazırlık dönemi olarak nitelendirilebilecek 1875

yılına kadar olan dönem, ilk dönem olarak tanımlanmıştır. Tanzimat Fermanı'ndan sonra laik bir hukuki sistem oluşturulması kapsamında bir adım öteye götürülen Islahat Fermanı ile daha hız kazanan ve artık uygulamaların farklı dinamiklerle de mekânda değişim yarattığı 1875 sonrası dönem ise ikinci dönem olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak, yapılan araştırmada, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile hızlanan modernleşme hareketi kapsamında yapılan uygulamalarda merkezî yönetimin sınırlı kaynak

aktarabildiği ve yerel toplumsal unsurların gelişme bağlamında pek katkı sağlamadığı Ankara'nın ilk dönem olarak nitelendirilen 1875 yılına kadar olan zaman diliminde ancak idarenin yeniden yapılanması ve örgütlenme çalışmalarına sahne olduğu ve bu başlangıçların kent kendi ekonomik ve toplumsal dinamikleriyle birleşerek ikinci dönem olarak nitelendirilen mekândaki değişim sürecine altyapı hazırladığı görülmektedir. Bu dönemde, ekonomik yapının değişimi toplumsal yapıyı da etkilemiş, diğer taraftan kent yönetimine ilişkin bürokratik örgütlenme hız kazanmış ve nüfus hareketleri de bu dönemde gerçekleşmiştir. İkinci dönem olarak nitelendirilen 1875 sonrası dönem ise birbiri ardına mekâna da yansıyan değişime tanıklık etmiş olmakla birlikte kent sınırlarının, bazı sıçramalar dışında, genişlemediği ve nüfus değişiminin mevcut doku içinde entegre edildiği anlaşılmakta, yangın yeri hariç, dar sokaklar ve çıkmazlardan oluşan yol dokusunun çok az değiştiği gözlenmektedir. Bu dönemde mevcut doku içinde meydana gelen değişimin yanı sıra kent dokusunda yeni öğeler olarak ortaya çıkan oluşumlar da söz konusudur. Nüfus hareketinin sonucu olarak kentin güneydoğusunda ızgara planlı olarak inşa edilen Boşnak Mahallesi ile kentin kısmen de olsa batıya doğru gelişmesini sağlayan Demiryolu İstasyonu, kent dokusundaki Tanzimat Dönemi yeni unsurlarıdır. Merkezi bürokratik yapılanmanın oluşturulması ve kurumların çeşitlendirilmesi ile idari merkez ortaya çıkmış olup, yeni ticari merkez ise değişen ekonomik ve ticaret yapı ile belirginleşen toplumsal tabakalaşmaya paralel olarak mevcut dokuda yerini almıştır. Mevcut dokuda bulunan, ancak nitelik değiştirerek sürekli kullanıma dönüşen yazlık bağ evleri ise at arabası ile ulaşımın yaygınlaşmasının da etkisiyle sürekli konut hâline gelerek kent çevresinde seyrek bir konut dokusu oluşturmuştur. Yine bu dönemde halkın yerel yönetime katılımı hedefini güden meclislerle birlikte, özellikle Vali Abidin Paşa'nın hız kazandırdığı kent estetiği ve bayındırlık konularında belediyenin de rol aldığı çeşitli faaliyetler gerçekleşmiştir. Dışa dönük yaşam ve yeni sosyalleşme biçimleri ise tiyatro ve bir yeşil alan uygulaması olarak Tanzimat'la inşa edilen Millet Bahçesi ile yeni kamusal alanlar ve bayram yerlerinde kendine yer bulmuştur. Modern düşüncenin sosyal hayata yeni kattığı zaman kavramına atfedilerek inşa edilen Saat Kulesi ise kent imajı çerçevesinde sade bir yapı olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Diğer taraftan, 1881 ve 1916 büyük yangınları, kentin görünümünü olumsuz etkileyerek Cumhuriyet'e girilirken

Ankara'nın yıkık ve bakımsız manzarasında rol oynamıştır. 1881 yangını Bedesten ile Kale'ye zarar vermiş, 1916 yangını ise kentin en gözde ve zengin kesiminin yaşadığı mamur mahalleleri yok ederek hem kentin merkezinde büyük bir virane yaratmış hem de konutların yanı sıra ticari, dinî, eğitim gibi önemli yapıları da yok ederek Birinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı bu yıllarda, kentin karakteri ve ruhuna zarar vermiştir. 1916 yangınının diğer bir sonucu ise gayrimüslim tebaanın tehcir süreci ile birlikte kenti terk etmesidir. Bu bağlamda kentin kozmopolit yapısı müslüman nüfus lehine değişim göstermiş ve Ankara, Kurtuluş Savaşı ve ardından Cumhuriyet'e, merkezle en uzak konutun mesafesinin 30-45 dakika olduğu yaya ölçeğinde bir kent olarak girmiştir.

Kent mekânında görülen bu değişimin yanı sıra günlük yaşamda eski ve yeni birlikte yaşamakta ve kent eski düzenini sürdürürken, bir taraftan da modernleşen yeni şehir işlevlerine sahne olmaktadır. Bu toplumsal süreçte hem eski hayat tarzlarına bağlılık hem de modernlik ve yenilikler karşısında duyulan tedirginlik ve heyecan karmaşası bir arada yaşanmaktadır. Toplumun hayata bakışı ve düşünüş tarzının değişmesinin ne kadar sancılı olduğunu, kentlerin değişmesinin ise bir o kadar zaman alan bir süreç olduğunu, Tanzimat Dönemi'nde yaşanan deneyim bize bir kez daha anlatmaktadır.

Bu kapsamda, Ankara'da gerçekleştirilen modernleşmeye yönelik tüm uygulamaların, İstanbul ve liman kentlerinde yaşanan hızlı süreçten farklı olarak, büyük dönüşümler yaratmadığı, ancak Tanzimat yönetiminin reform uygulamalarının sınırlarını zorlamasıyla kentte kademeli bir değişimin gerçekleştiği görülmektedir. Bununla birlikte yapılan değerlendirmede Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu dönem koşulları da göz ardı edilmemelidir. Bu "uzun" yüzyılda, gittikçe kötüleşen mali durum ve dış ülkelerin artan emperyal baskıları altında ıslahat çabaları sürdürülmeye çalışılmış ve Osmanlı yönetimi çöküşü önlemenin yollarını aramıştır. Bu bağlamda, Ankara özelinde gerçekleştirilen bu reform çabalarının Cumhuriyet Dönemi'ni hazırlayan, özellikle bürokratik örgütlenme ile yönetsel, toplumsal, siyasal ve kültürel değişim yarattığı gözlenmekte ve kente sembolik olarak önem atfedilen ve mekânsal yapıyı belirleyen dinamiklerin devingen bir yapı kazandığı bu dönemin, kent dokusunun değişimi açısından da önemli bir zaman kesiti olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Acun, H. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu saat kuleleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Aktüre, S. (1981). *XIX. yüzyıl sonunda Anadolu kenti mekânsal yapı ve çözümlemesi*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- Aktüre, S. (1985). Osmanlı Devleti'nde taşra kentlerindeki değişimler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (Cilt 4) içinde (s. 891-904). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktüre, S. (2000). 16. yüzyıl Ankara'sı üzerine bilinenler. A. Tükel Yavuz (Ed.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirimleri* içinde (s. 3-48). Ankara: TBMM Basım İşliği.
- Aktüre, S. (2001). 1830'dan 1930'a Ankara'da günlük yaşam, Y. Yavuz (Ed.). *Tarih içinde Ankara II, Aralık 1998 seminer bildirimleri* içinde (s. 35-74). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi.
- [Ankara Telgraf ve Posta Müdürlüğü fotoğrafı]. (1905). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0726). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Ankara'da Göçerler fotoğrafı]. (1920). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 1548). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Ankara'nın ileri gelenleri fotoğrafı]. (1922). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2984). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Ankara Kalesi eteklerinde iplik hangarları fotoğrafı]. (1901-1905). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0982). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Atmaca, Y. ve Demirgüç, U. (2016). Türkiye tasarım kronolojisi: Sağlık. 3. *İstanbul Tasarım Bienali: BİZ İNSAN MIYIZ? Türemünün Tasarımı 2 saniye, 2 gün, 2 yıl, 200 yıl, 200.000 yıl*. <http://acikerisim.artuklu.edu.tr/xml>
- Avcı, Y. (2017). *Osmanlı hükümet konakları, Tanzimat Döneminde kent mekânında devletin erki ve temsili*. İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Türkoğlu, Ö. ve Özsoy, E. D. (2005). *Küçük Asya'nın bin yüzü: Ankara*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Aydın, M. (2012). Ankara Mekteb-i İdadisi. Y. Kurt (Ed.). *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu, bildiriler, Cilt II* içinde (s. 801-846). Ankara: Matser Basım Yayın.
- Bağdatlı, Z. A. (2001). *Tanzimat Dönemi Yozgat kasabasının sosyo-ekonomik yapısı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Bakırer, Ö. ve Madran, E. (2000). Ankara kent merkezinde özellikle hanlar ve bedestenin ortaya çıkışı ve gelişimi. A. Tükel Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirimleri* içinde (s. 105-127). Ankara: T.B.M.M. Basımevi.
- Baskıcı, M. M. (2012). XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Ankara'nın iktisadi durumu. Yılmaz Kurt (Ed.). *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu, bildiriler, I. Cilt* içinde (s. 193-205). Ankara: Matser Basım Yayın.
- Berggren, G. (1893). Panoramik Ankara fotoğrafı. Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0113). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, T. (2017). Ankara'nın futbolu; bazen karakter oyuncusu, bazen figüran. F. Ş. Cantek (Der.). *İcad edilmiş şehir: Ankara* içinde (s. 431-457). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [Boşnak Mahallesi fotoğrafı]. (1903). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 3004). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Cengiz, A. (2021). *Ankara Sancağı'nda modern eğitim kurumları (1865-1920)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Çadırcı, M. (2000). Yönetim merkezi olarak Ankara'nın geçirdiği evrim. A. T. Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirimleri* içinde (s. 89-96). Ankara: T.B.M.M. Basımevi.
- Çadırcı, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çeber, K. (2017). *Osmanlı modernleşmesi sürecinde sanayi mektepleri bağlamında Ankara Sanayi Mektebi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Çelik, Z. (2017). *19. yüzyılda Osmanlı başkenti değişen İstanbul* (S.Deringil, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [Darülmualimin binası fotoğrafı]. (1920). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: ACF0091). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Demiryolu İstasyonu fotoğrafı]. (1923). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 1023). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Denel, S. (2000). 19.yüzyıl'da Ankara'nın kentsel formu ve konut dokusundaki farklılaşmalar. A.T. Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirimleri* içinde. (s. 131-152). Ankara: T.B.M.M. Basımevi.
- [Düyun-ı Umumiye binası fotoğrafı]. Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2439). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Emiroğlu, K., Yüksel, A., Türkoğlu, Ö. ve Coşkun, E. (1995). *Ankara Vilâyeti salnamesi 1325 (1907)*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2008). Ankara'nın Türk-İslam dönemi panel sunumları. B.N. Öz (Haz.). *Ankara'nın Türk-İslam Dönemi* içinde (s. 80-88). Ankara: Matsa Basımevi.

- Eskici, B. (2008). Ankara'nın Türk-İslam dönemi panel sunumları. B.N. Öz (Haz.). *Ankara'nın Türk-İslam Dönemi* içinde (s. 16-33). Ankara: Matsa Basımevi.
- Esin, T. (2012). 1916 Ankara yangını. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 20. yüzyıl Osmanlı Tarihi, 227, 22-34. Esin, T. ve Etöz, Z. (2015). *1916 Ankara yangını*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Etöz, Z. (1998). *19. Yüzyıl Ankara'sında sosyal ve kültürel yaşam*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Etöz, Z. (2017). 19. yüzyıl Ankara'sında mahalleler ve gündelik yaşam. F.Ş. Cantek (Der.). *Sanki Viran Ankara* içinde (s. 11-41). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [Fransız Ecole de Freres de la Doctrien Chretienne Okulu]. (1916 yangını öncesi).). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: ACF0038). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Galanti, A. (2005). *Ankara tarihi I-II*. İstanbul: Çağlar Yayınları.
- Georgeon, F. ve Dumont, P. (1999). *Modernleşme sürecinde Osmanlı kentleri* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Georgeon, F. (1999). Keçi kılından kalpağa: Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında Ankara'nın gelişimi. P. Dumont ve F. Georgeon (Ed.). *Modernleşme sürecinde Osmanlı kentleri* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gülenç İğdi, Ö. (2009). *Tanzimat'tan sonra idari yapılanmada Ankara örneği (1842-1908)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Gülenç İğdi, Ö. (2013) Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2), 225-248.
- Güler, Y. (2007). *Ankara Vilayeti'nde idari yapının, yöredeki sosyo-ekonomik yapıya olan etkileri (1880-1919)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Günel, G. ve Kılci, A. (2015). Ankara şehri 1924 haritası: eski bir haritada Ankara'yı tanımak. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 78-104.
- Gürkaş, T. (2009). Bir mimarlık tarihi alanı olarak Türkiye'de peyzaj mimarlığı tarihi ve peyzaj mimarlığı devlet ideolojisi ilişkisi. *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, 7(13), 171-190.
- [Hamamönü bayram yeri fotoğrafı]. (t.y.). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0989). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Harvey, D. (2012). *Paris, modernitenin başkenti*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2013). *Asi şehirler*. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- İnalçık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2018). *Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [İstasyon Caddesi fotoğrafı]. (1920). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2161). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Karal, E.Z. (2017). *Osmanlı tarihi V. Cilt, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat devirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Karpat, K. (1985). *Ottoman population 1830-1914 demographic and social characteristics*. London: University of Wisconsin Press.
- Kavas, U. (2014). *Yıldız albümlerinde Ankara fotoğrafları*. Ankara: Koza Yayınları.
- [Keçiören bağ evleri fotoğrafı]. (1928). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2451). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Keskin, Ö. (2012). XIX. yüzyılda Ankara keçisinin ıslahına yönelik tedbirler. Y. Kurt (Ed.). *Tarihte Ankara, Uluslararası Sempozyum, Bildiriler* içinde (s. 737-748). Ankara: Matser Basım Yayın.
- Koç, B. (2012). Ankara Vilayeti Salnamelerine göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ankara. Y. Kurt (Ed.). *Tarihte Ankara, Uluslararası Sempozyum, Bildiriler* içinde (s. 445-463). Ankara: Matser Basım Yayın.
- Koç, B. (2014). *Osmanlı kent yıllıklarında Ankara: Salnâme-i Vilâyet-i Ankara*. Ankara: Ankara Sanayi Odası.
- Kolay, E. (2018). Kaybolan bir mimari miras: Ankara Belediye Dairesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 237- 248.
- Köksal, Y. (2019). *Tanzimat Era: provincial perspectives from Ankara to Edirne* [Elektronik Sürüm]. New York: Routledge, Taylor&Francis Group.
- Lansere, Y. Y. (2004). *Ankara yazı: Bir Sovyet sanatçısının 1922 yılı notları ve resimleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Madran, E. (2001). Gezi yapıtlarında Ankara kenti ve yapıları. Y.Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara II, Aralık 1998 seminer bildirileri* içinde (s. 155-172). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Mihçioğlu Bilgi, E. (2010). *The physical evolution of the historic city of Ankara between 1839 and 1944*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- [Nalbur dükkâm fotoğrafı]. Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2449). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Numune Çiftliği ve Çoban Mektebi fotoğrafı]. Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: ACF0424). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1985). *Tanzimat. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (Cilt 6)* içinde (s. 1545-1547). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1994). 19. yüzyılda Ankara. E. Batur (Ed.). *Ankara Ankara* içinde (s. 109-120). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Ortaylı, İ. (2000). 19. yüzyıl Ankara'sına demiryolu'nun gelişi, hinterlandının ve hinterlandtaki üretim eylemlerinin değişimi. A.Tükel Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirileri* içinde (s. 207-219). Ankara: T.B.M.M. Basımevi.
- [Osmanlı Bankası fotoğrafı]. (1907). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2696). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Önsoy, R. (1994). 19. yüzyılda Ankara'nın sosyal ve ekonomik tarihi. Enis Batur (Ed.). *Ankara Ankara* içinde (s. 121-138). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Özcan, K. (2006). Tanzimat'ın kent reformları: Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde erken planlama deneyimleri (1839-1908). *Osmanlı Bilimsel Araştırmaları*, VII(2), 149-180.
- Özdemir, R. (1986). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Ankara: fiziki, demografik, idari ve sosyo-ekonomik yapısı, 1785-1840*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Özgönül, N. ve Gökçe, F. (2001). Ankara'da kaybolan kültür varlıklarımız; bağ evleri. Y. Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara II, Aralık 1998 seminer bildirileri* içinde (s. 269-288). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Özkan, T. (2012). Seyahatnamelerde Ankara. Yılmaz Kurt (Ed.). *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu, bildiriler, I. Cilt* içinde (s. 259-273). Ankara: Matser Basım Yayın.
- [Saat Kulesi fotoğrafı]. (1926-1927). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 1305). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Sağdıç, O. (Ed.) (1994). *Ankara posta kartları ve belge fotoğrafları arşivi katalogu*. Ankara: BELKO.
- Sarı, B. (2021). *Saltanattan Cumhuriyete geçişte Ankara basınının dili (Hâkimiyet-i Millîye ve Yeni Gün Gazeteleri)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2010). *Tanzimat Döneminde modern belediyeciliğin doğuşu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şahin Güçhan, N. (2001). 16.-19. yüzyıl nüfus tahminlerine göre Osmanlı Ankara'sında mahallelerin değişme süreçleri üzerinde bir deneme. Y. Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara II, Aralık 1998 seminer bildirileri* içinde (s. 123-154). Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Şenel, Ş. (2012). XIX. yüzyılda Ankara'nın sosyal ve iktisadi durumu üzerine değerlendirme. Y. Kurt (Ed.). *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu, bildiriler (I. Cilt)* içinde (s. 489-522). Ankara: Matser Basım Yayın.
- Şimşek, T. (2015). *1316 H (1899 M) tarihli maarif salnamesine göre yabancı okullar ile gayrimüslim okullarında Türkçe eğitim ve öğretimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- [Taşhan Oteli fotoğrafı]. Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 2852). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Taşmektep (Mekteb-i Sultani) binası fotoğrafı]. (1901). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: ACF0374). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Tekeli, İ. (1980). Anadolu'daki kentsel yaşamın örgütlenmesinde değişik aşamalar. *Toplum ve Bilim*, 9-10, 36-65.
- Tekeli, İ. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyete eğitim sistemindeki değişimler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi (Cilt 2)* içinde (s. 456-475). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekemen Altındaş, E. (2016). *XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ankara*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- [Tiftik işçileri ve tüccarları fotoğrafı]. (1905). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0763). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Tonga, N. (2021). "En Kara"dan "Ankara" ya: Servet-i Fünûn'daki gezi yazıları ve Ahmet İhsan Tokgöz'ün Ankara yazıları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 25(1), 159-175.
- Tuğluca, M. (2003). *Ankara: Vilâyetin resmî gazetesi (1870-1921)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Tunçer, M. (2001). *Ankara (Angora) şehri merkez gelişimi (14-20. yy)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tükel Yavuz, A. (2000). 19.yüzyıl Ankara'sında kale-içi. A. T. Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirileri* içinde (s. 153-194). Ankara: T.B.M.M. Basımevi.
- [Yangın öncesi Hisarönü Mahallesi fotoğrafı]. (1901-1905). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0980). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Yangın sonrası Ankara Kalesi fotoğrafı]. Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 1291). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- [Yangın sonrası Hisarönü Mahallesi fotoğrafı]. (1925). Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Koleksiyonu (Envanter no: 0229). Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (VEKAM) Kütüphanesi ve Arşivi, Ankara.
- Yavuz, E. (2000). 19.yüzyıl Ankara'sında ekonomik hayatın örgütlenmesi ve kent-içi sosyal yapı. Aysıl Tükel Yavuz (Der.). *Tarih içinde Ankara, Eylül 1981 seminer bildirileri* içinde (s. 195-206). Ankara: T.B.M.M. Basımevi.
- Yenişehirlioğlu, F. (2010). Urban texture and architectural styles after the Tanzimat. L. Tanatar Baruh ve V. Kechriotis (Ed.). *Economy and society on both Shores of the Aegean* içinde (s. 487-526). Athens: Alpha Bank.
- Yerasimos, S. (1999). Tanzimat'ın kent reformları üzerine. P. Dumont ve F. Georgeon (Ed.). *Modernleşme sürecinde Osmanlı kentleri* içinde (s. 1-18). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.